

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Κ. Μ η τ σ ά κ η, *Βυζαντινή Ύμνογραφία από την εποχή τῆς Καινῆς Διαθήκης ἕως τὴν Εἰκονομαχία*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1986, σχ. 8ον, σελ. 592.

Εἶναι εὐχάριστο τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία κεντρίζει ὀλονὲν καὶ περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν θεολόγων καὶ φιλολόγων κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, πρᾶγμα ποῦ ἔχει συντελέσει στὸ νὰ ἔχη ἐμπλουτισθῆ ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία μὲ πολλὰ δημοσιεύματα, ἀναφερόμενα στὸν σημαντικὸ αὐτὸ τομέα. Στὸν ἑλληνικὸ ἐκδοτικὸ χῶρο οἱ —σὲ μερικές περιπτώσεις ρηξικέλευθες καὶ πρωτοποριακῆς— προσπάθειες μερικῶν ἐρευνητῶν, ποῦ ἀναφέρονταν εἴτε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον στὴν ὁλότητα, εἴτε σὲ μερικές ἐκφάνσεις τῆς Βυζαντινῆς Ὑμνογραφίας (πρβλ. τίς σχετικῆς ἐργασίες τῶν Μ. Παρανίκα, Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἐ. Παντελάκη, Σ. Εὐστρατιάδου, Π. Τρεμπέλα, Ν. Τωμαδάκη, Ἀ. Φυτράκη, Π. Χρήστου, Ἀ. Κομίνη, Ν. Λιβαδάρα, Π. Β. Πάσχου, Γ. Στάθη, Θ. Ξύδη, Β. Φανουργάκη καὶ ἄλλων) κορυφώθηκαν στὸ ὡς ἀνω ὀγκωδέστατο ἔργο τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Μητσάκη, ποῦ δημοσιεύθηκε σὲ ὠραία καλαίσθητη ἐκδοσί στὴ σειρά τῶν «Ἐκδόσεων Γρηγόρη». Τὸ βιβλίον αὐτό, στὸ ὁποῖο ἐντάχθηκαν καὶ τὰ πορίσματα πολλῶν μερικωτέρων ἀξιολόγων μελετῶν τοῦ κ. Μητσάκη σὲ ἑλληνικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα εἶναι σημαντικὰ ἐμπλουτισμένη καὶ ἀνανεωμένη β' ἐκδοσίς τοῦ ἔργου «Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία», ποῦ τὸ 1971 κυκλοφόρησε στὴν Θεσσαλονικὴ ὡς πρώτη ἐκδοσίς, στὴ σειρά τῆς «Χριστιανικῆς Γραμματολογίας» τοῦ ὑπὸ τὴ διεύθυνσι τοῦ Καθηγητοῦ κ. Π. Χρήστου Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν.

Ἐὰν ἡ α' ἐκδοσίς τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ κ. Μητσάκη ἀντιπροσώπευε μόνον καὶ ἔρευνα περὶπου δέκα χρόνων, ἡ β' ὀγκωδέστερα ἐκδοσίς τοῦ ἰδίου τόμου, ποῦ ἀξιοποίησε καὶ τὸ τεράστιον σχετικὸ ὕλικόν ποῦ συσσωρεύθηκε κατὰ τὰ τελευταῖα 15 χρόνια, ἀντιπροσωπεύει συνολικὰ κοπιώδη ἐρευνητικὴ καὶ συνθετικὴ ἐργασία 25 περὶπου χρόνων.

Τὸ ἔργο τοῦ Καθηγητοῦ κ. Κ. Μητσάκη μετὰ τοὺς Προλόγους τῶν δύο ἐκδόσεων καὶ μετὰ τὴν παράθεσι Βραχυγραφῶν ἀφιερωμάτων, ἐκδόσεων, λεξικῶν, περιοδικῶν, πρακτικῶν, ἄρθρων, βιβλίων, κειμένων καὶ τεχνικῶν ὄρων (σελ. 5-32), σὲ μιὰ εὐσύννοπτη Εἰσαγωγῇ (σελ. 33-35) ἐπισημαίνει, ὅτι τὸ ἔργο, στηριγμένον στὰ νεώτερα ἐρευνητικὰ δεδομένα καὶ πορίσματα, παρέχει μιὰ συνθετικὴ εἰκόνα τοῦ τί γνωρίζομε σήμερον στὸν τομέα τῆς Βυζαντινῆς Ὑμνογραφίας καὶ ὑποδεικνύει τίς περιοχῆς στίς «ὁποῖες χρειάζεται ἀκόμη νὰ γίνῃ πολλὴ δουλειά» (σ. 34). Ἐπίσης στὴν Εἰσαγωγῇ τονίζεται ὅτι ὁ α' τόμος τελειώνει μὲ τὴν εἰκονομαχία, «γιατὶ μέσα στὴν περίοδο αὐτὴ ἀρχίζει νὰ παρακμάζῃ τὸ παλιὸ εἶδος λειτουργικῆς ποιήσεως, τὸ κοντάκιον, καὶ φθάνει στὴν πρώτη του μεγάλῃ ἀνθισθὴ τὸ νέο εἶδος, ὁ κανόνας. Ἐτσι βασικὰ ὁ πρῶτος τόμος ἀναφέρεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸ κοντάκιον, ἐνῶ ὁ δεύτερος θ' ἀναφέρεται ἐπίσης σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸν κανόνα» (σελ. 35).

Ὁ πρῶτος τόμος περιλαμβάνει τρεῖς μεγάλες ἐνότητες. Στὴν πρώτη, ποῦ καλύπτει τὰ τρία πρῶτα μέρη, ἐξετάζεται διεξοδικὰ ἡ ὕμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Καινῆς Διαθήκης «ὡς τὸ τέλος τοῦ ε' αἰῶνα, ἐποχὴ ποῦ ἐμφανίζεται τὸ κοντάκιον καὶ πα-

γιώνεται ἡ βυζαντινὴ τονικὴ μετρικὴ» (σελ. 35). Στὴ δευτέρῃ ἐνότῃ, ποῦ συμπίπτει μὲ τὸ τέταρτο μέρος, γίνεται λόγος γιὰ τὴν πρώτη μεγάλη ἀνθίση τῆς βυζαντινῆς ὕμνογραφίας, ποῦ ἐκδηλώνεται στὴ γένεσι καὶ στὴ μορφολογία τῆς ποιήσεως τῶν κοντακίων. Ἡ τρίτῃ ἐνότῃ, ποῦ περιέχει τὸ πέμπτο καὶ ἕκτο μέρος, ἀναφέρεται στοὺς μελωδοὺς καὶ ποιητὲς τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς τοῦ κοντακίου.

Εἰδικώτερα τὸ πρῶτο μέρος (σελ. 39-106), ἀναφερόμενο στοὺς πρώτους λειτουργικοὺς ὕμνους σὲ ρυθμικὸ πεζὸ λόγο καὶ σὲ τονικά μέτρα, κάνει λόγο γιὰ τοὺς ὕμνους τῆς «Καινῆς Διαθήκης», τίς ποιητικὲς ὁμιλίαι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς εὐχαριστιακοὺς ὕμνους τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὕμνογραφικὰ στοιχεῖα τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν», τοὺς ἀρχαίους ὕμνους τῶν παπύρων, τὴν αἰρετικὴ ὕμνογραφικὴ δραστηριότητα, τὰ τροπάρια καὶ τοὺς παλαιοὺς «κανόνες», τοὺς πρώτους ἐπωνύμους ὕμνους τοῦ Αὐξεντίου, τοὺς πρώτους «κατὰ στίχον» ὕμνους καὶ τὴν καταγωγή τους καὶ τοὺς προδρόμους τοῦ κοντακίου.

Τὸ δεύτερο μέρος (σελ. 107-139), ἀναφερόμενο στοὺς θρησκευτικοὺς ὕμνους σὲ προσωδιακὰ καὶ τονικά μέτρα, ὁμιλεῖ γιὰ τὸν κλονισμό τῆς ἀρχαίας προσωδίας, τοὺς προσωδιακοὺς ὕμνους τῶν παπύρων, τὸν ὕμνο τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, τὸ «Παρθένιον» τοῦ Μεθοδίου Ὀλύμπου, τὰ δύο τονικά ποιήματα ποῦ ἀποδίδονται στὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνὸ καὶ τοὺς ὕμνους τοῦ Συνεσίμου Κυρήνης.

Τὸ τρίτο μέρος (σελ. 141-168) ἐξετάζει τὴν αἰρετικὴ ὕμνογραφία τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ὅπως τὴν ἐνδεκάτῃ ὀδῇ τῶν «Ὡδῶν Σολομώντος», τὰ ὕμνογραφικὰ κείμενα τῶν «Πράξεων τοῦ Θωμᾶ», τὸν ὕμνο τοῦ Χριστοῦ στὴς «Πράξεις τοῦ Ἰωάννη», τοὺς δύο ὕμνους τῶν Ὀφειτῶν ἢ Ναασσηνῶν, τὴν ὕμνογραφία τῶν Ἀρειανῶν καὶ μιὰ παράφρασι τῶν «Ψαλμῶν», ποῦ ἀποδίδεται στὸν Ἀπολλινάριο Λαοδικείας.

Τὸ τέταρτο μέρος (σελ. 171-353) ἐξετάζει τὴ γένεσι, ἱστορία καὶ μορφολογία τοῦ κοντακίου (μουσικὴ-προοίμιο-οἴκους-ἐφύμνιο-ἀκροστιχίδα-μετρικὴ) καὶ τὸ ζήτημα τῆς σχέσεώς του πρὸς τὸ θρησκευτικὸ θέατρο.

Τὸ πέμπτο μέρος (σελ. 357-509), ἀναφερόμενο στὴν ἐπιβλητικὴ φυσιογνωμία Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, κάνει λόγο γιὰ τὴ βιογραφία, τὸ ἔργο, τίς πηγές, τὴ δογματικὴ, τὴν τέχνη, καὶ τὴ γλῶσσα αὐτοῦ. Ἐπίσης ἐξετάζει τὴ σχέση τοῦ Ρωμανοῦ πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμον καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου.

Τὸ ἕκτο μέρος (σελ. 510-530) ἐξετάζει ἄλλους ὕμνογράφους τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμανοῦ καὶ τὸ ζήτημα τῶν γενεσιουργῶν αἰτίων τῆς παρακμῆς τοῦ κοντακίου.

Στὴ συνέχεια σὲ δύο ἐπίμετρα (σελ. 533-562) παρέχεται Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου καὶ τῶν κοντακίων τοῦ Ρωμανοῦ.

Τέλος ὑπάρχουν Εὐρετήρια ὀνομάτων, πραγμάτων καὶ κειμένων, ὅπως καὶ ὁ Πίναξ τῶν περιεχομένων (σελ. 565-591).

Ἐκ τῆς παραθέσεως αὐτῆς τοῦ περιεχομένου τοῦ παρουσιαζομένου ἔργου γίνεται αἰσθητὴ ἡ σπουδαιότης αὐτοῦ. Ἰδιαιτέρα πρέπει νὰ ἐξαρθῇ τὸ γεγονός ὅτι ὁ γλαφυρὸς τρόπος τῆς παρουσιάσεως τοῦ ὕλικου καὶ τῆς προβληματολογίας ἐξυπηρετεῖ τόσο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ εὐρυτέρου κοινοῦ, ὅσον καὶ τίς ἀνάγκες τῶν εἰδικῶν. Πρόκειται γιὰ ἐξαιρετὸ συνθετικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο δὲν ἀνταποκρίνεται μόνον ἀριστα σὲ διδακτικὰς ἀνάγκες, ἀλλὰ καὶ πλουτίζει τὴν ἐπιστήμη, διότι συνενώνει σὲ μιὰ ὀργανικὴ ὁλότητα τὰ πορίσματα τῶν ἔως τώρα σχετικῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν, ἀξιολογεῖ αὐτὲς κριτικῶς, καλύπτει ὑπάρχοντα κενά, συμπληρώνει, τροποποιεῖ καὶ ἀναθεωρεῖ παλαιότερες ἀντιλήψεις καὶ ἀπόψεις καὶ προωθεῖ σημαντικῶς τὴν ὅλη σχετικὴ ἔρευνα μὲ ἐπισήμανσι νέων προβληματισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπαιτοῦν περαιτέρω διερεύνησι. Ἀκόμη καὶ ὅποιος τυχὸν σὲ μερικὰ σημεῖα διαφωνεῖ μὲ τὸν συγ-

γραφέα ἢ ἔχει διαφορετικὴ ἀποψὶ γιὰ ἐπὶ μέρους πτυχὲς τῆς σχετικῆς ἔρευνας ἢ βρῖσκει μερικὰς —ἀναπόφευκτες σ' ἓνα τόσο ὀγκῶδες καὶ γιγάντιο ἔργο— παραλείψεις, δὲν μπορεῖ παρὰ θὰ ἀναγνωρίσῃ, ὅταν κρίνῃ ἀπροκατάληπτα, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ συναδέλφου κ. Μητσάκη ἀσφαλῶς ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες θὰ εἶναι πολυτιμότετος ὁδηγὸς καὶ μυσταγωγὸς σὲ ὄλους, ὅσοι θέλουσι νὰ μυηθοῦν στὶς περὶ τὴν «Βυζαντινὴ Ἱστοριογραφία» σπουδὰς καὶ νὰ προωθήσων αὐτὰς ἀκόμη πὺδ πέρα. Εὐχόμεσθε γρήγορα νὰ δημοσιευθῇ καὶ ὁ δεῦτερος τόμος, ποῦ «θὰ καλύπτει τὴν δευτέρην μεγάλην περίοδον τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας (τὴν περίοδον τῶν ἀσματοικῶν κανόνων)» (σελ. 8) καὶ νὰ περατωθῇ τὸ ὅλον ἔργο με ἐξέτασιν τῶν συναρτήσεων τῆς καθ' ὅλου «Βυζαντινῆς Ἱστοριογραφίας» πρὸς τὴν καθ' ὅλου Βυζαντινὴν ἱστορίαν.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ἄριστοτέλους Χρ. Εὐτυχιάδου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Θεραπευτικὴν*, Διατριβὴ ἐπὶ ὑψηγείᾳ, Ἀθῆναι 1983, σχ. 8ον, σελ. 314.

Ἡ ὑπὸ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μετὰ πολλῶν ἐπαίνων ἐγκριθεῖσα Διατριβὴ ἐπὶ ὑψηγείᾳ τοῦ Δρος Ἱατροῦ κ. Ἄρ. Εὐτυχιάδου διερευνᾷ τὴν κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγνωστον καὶ μὴ ἐκτιμηθεῖσαν μέχρι τοῦδε δεόντως Θεραπευτικὴν τῆς ὑπερχιλιετούς βυζαντινῆς περιόδου (330-1453).

Ἐπὶ τῆ βάσει χειρογράφων καὶ τετυπωμένων κειμένων τῶν βυζαντινῶν ἱατρῶν συγγραφέων, τὰ ὅποια ὁ κ. Εὐτυχιάδης ἠρεύνῃσεν ἐν Ἑλλάδι καὶ τῷ Ἐξωτερικῷ (Γαλλία καὶ Ἀγγλία κυρίως), παρουσιάζονται αἱ βασικώτεροι πρωτότυποι ἐπιτεύξεις τῆς Βυζαντινῆς Θεραπευτικῆς, ἀνά ἱατρικὴν εἰδικότητα καὶ εἰς ἀντίστοιχα 25 κεφάλαια, ἧτοι α') αἱματολογίας, β') ἀλλεργιολογίας, γ') ἀνοσολογίας, δ') γαστρεντερολογίας καὶ ἡπατολογίας, ε') γηριατρικῆς, στ') γυναικολογίας καὶ μαιευτικῆς, ζ') δερματολογίας καὶ ἀφροδισιολογίας, η') ἐνδοκρινολογίας, θ') καρδιολογίας, ι') μικροβιολογίας, ια') νευρολογίας, ιβ') νεφρολογίας, ιγ') ὀγκολογίας, ιδ') ὀδοντιατρικῆς καὶ στοματολογίας, ιε') ὀρθοπεδικῆς, ιστ') οὐρολογίας, ιζ') ὀφθαλμολογίας, ιη') παιδιατρικῆς, ιθ') παρασιτολογίας, κ') πνευμονολογίας, κα') ρευματολογίας, κβ') ὑγιεινῆς καὶ ἐπιδημιολογίας, κγ') χειρουργικῆς, κδ') ψυχιατρικῆς καὶ κε') ὠτορινολαρυγγολογίας.

Εἰς τὸ τέλος μετὰ τὴν διατύπωσιν τῶν Συμπερασμάτων τῆς Διατριβῆς, παρατίθενται ἡ Βυζαντινὴ φαρμακολογία, ἧτοι Πίναξ ἐρμηνευτικῶν τῶν φαρμακευτικῶν οὐσιῶν-σκευασιῶν, μετὰ μεθοδολογίας τῆς Βυζαντινῆς Θεραπευτικῆς, Χρονολογικὸς Πίναξ τῶν ἐρευνηθέντων βυζαντινῶν ἱατρῶν συγγραφέων μετὰ προσδιορισμοῦ τοῦ ἔργου αὐτῶν, Ἀλφαβητικὸς Πίναξ τῶν ἐρευνηθέντων ἱατρῶν συγγραφέων, Σύνοψις (Summary) εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν καὶ ἐκτενὴς Βιβλιογραφία (Πηγαὶ καὶ Βοηθήματα).

Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Εὐτυχιάδου ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ Βυζαντινὴ Ἱατρικὴ ὑπέστη μὲν ἐπιδράσεις ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱατρικῆς καὶ ἐκ τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς, οὕσα φυσιολογικὴ ἐξέλιξις αὐτῶν, ἀλλὰ εἶχεν εἰς πολλοὺς τομεῖς πρωτοτυπία καὶ συνεβάλετο κατὰ πρωτοποριακὸν τρόπον εἰς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν, ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τῆς Ἱατρικῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Θεραπευτικῆς. Ἡ Διατριβὴ ἀποδεικνύει ὅτι «σύγχρονοι ἱατρικαὶ ἀντιλήψεις καὶ εἰδικότητες ἔχουν τὴν ρίζαν των εἰς καινοτομίας τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης τῶν βυζαντινῶν χρόνων» (σελ. 17) καὶ ὅτι ἱατρικὰ ἐπιτεύγματα, ἐσφαλμένως ἀποδιδόμενα μέχρι τοῦδε εἰς ἀνακαλύψεις τῆς Ἱατρικῆς τῶν νεωτέρων χρόνων, εἶχον ἤδη πραγματοποιηθῆ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν. Εἰς αὐτοὺς ὀφείλονται ὅχι μόνον πολλαὶ ἀπόψεις τῆς Ψυχσωματικῆς Ἱατρικῆς, ἀλλὰ καὶ πολλαὶ «πρωτότυποι ἱατρικαὶ ἀντιλήψεις καὶ θεραπευτικαὶ ἀγωγαὶ (φαρμακευτικαὶ, φυσιοθεραπευτικαὶ, χειρουργικαὶ)», ὡς καὶ ἡ βελτίωσις «παραδεδομένων θεραπευτικῶν σχημάτων» (σελ. 18).

Ἡ Βυζαντινὴ Θεραπευτικὴ, κατὰ τὸν κ. Εὐτυχιάδην, προδιαγράφει ἐν πολλοῖς καὶ τὴν Ἑλληνικὴν Θεραπευτικὴν τῆς περιόδου 1453-1900 καὶ καθιστᾷ σαφές, ὅτι ὠρισμένοι θεραπευτικαὶ ἀγωγαί, φυσιοθεραπευτικαὶ μέθοδοι καὶ φαρμακευτικαὶ οὐσίαι εἶναι ἄξια προσοχῆς, ἐρευνῆς καὶ δοκιμασίας, διότι δύνανται νὰ χρησιμοποιωθῶνται εἰς κλινικάς ἐφαρμογὰς καὶ τῆς συγχρόνου Ἱατρικῆς ἀντιλήψεως καὶ Θεραπευτικῆς. Ἐπίσης ὁ σ. τονίζει, ὅτι ἡ Ἱατρικὴ τοῦ Βυζαντίου συνεβάλετο εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ἀραβικῆς Ἱατρικῆς.

Διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ κ. Εὐτυχιάδου κοπιώδους μελέτης ἀναριθμητῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, βυζαντινὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γλῶσσαν ἤλθον διὰ πρώτην φοράν εἰς φῶς ἄγνωστοὶ βυζαντινοὶ ἱατροὶ συγγραφεῖς καὶ τὸ χειρόγραφον ἔργον των, ὡς καὶ ἄγνωστα χειρόγραφα ἱατρικὰ ἔργα γνωστῶν ἤδη βυζαντινῶν ἱατρῶν. Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ ἐπισημαινομένη εὐρυμάθεια τῶν ἱατρῶν τῶν βυζαντινῶν χρόνων, πολλοὶ τῶν ὁποίων διεκρίθησαν καὶ εἰς ἄλλους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ πνευματικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ βίου.

Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῇ τὸ γεγονός, ὅτι μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Εὐτυχιάδου προβαλλομένων ἱατρῶν τῆς βυζαντινῆς περιόδου περιλαμβάνονται καὶ πολλοὶ ἱεράρχαι, ἱερεῖς, μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ θεολόγοι, οἱ ὅποιοι ἐσπούδασαν ἱατρικὴν καὶ παρουσίασαν πρωτοτύπους ἱατρικὰς ἀπόψεις καὶ θεραπευτικὰς ἀγωγὰς, συνδυάσαντες τὴν ἱατρικὴν ἐπιστήμην μετὰ τῆς προσφορᾶς των εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Διὰ νὰ ἀναφέρωμεν μερικὰ ἐκ τῶν παρουσιαζομένων παραδειγμάτων, λίαν σημαντικαὶ εἶναι, κατὰ τὸν συγγραφέα, αἱ ἱατρικαὶ ἐπιστημονικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Εὐσταθίου Ἀντιοχείας περὶ ἀλλεργιολογίας καὶ ἀμβλυωπίας· τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσης περὶ αἱματολογίας, εἰς βάθος ἀναλύσεως τῶν παρανοϊκῶν φαντασιώσεων τῶν ψυχικῶς πασχόντων καὶ ἐντοπίσεως τῆς βλάβης εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἀναλόγως τῆς νευρολογικῆς διαταραχῆς· τοῦ Μεγάλου Βασιλείου περὶ κληρονομικότητος, προλήψεως ἐπιδημικῶν νοσημάτων, πρεσβυωπίας· τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου περὶ φαρμακευτικῶν σκευασιῶν ἐπὶ γαστρεντερολογικῶν καὶ πνευμονολογικῶν νοσημάτων· τοῦ Γρηγορίου Νύσης περὶ λέπρας καὶ σταδίων παιδικῆς ἡλικίας· τοῦ μοναχοῦ Μερκουρίου περὶ καρδιολογίας· τοῦ μοναχοῦ Μελετίου τοῦ ἱατροσοφιστοῦ περὶ τριχοειδικῆς καὶ πνευμονικῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἀνταλλαγῆς ἀερίων εἰς τὰς κυψελίδας τοῦ πνεύμονος, διαταραχῶν χαρακτήρος ἐπὶ ἐξοφθάλμου τῆς βρογχοκίλης· τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ περὶ νευρολογίας καὶ γηριατρικῆς· τοῦ ἐπισκόπου Λέοντος ἱατροσοφιστοῦ περὶ τοῦ πρώτου διεθνῶς ὀρισμοῦ τοῦ βρογχικοῦ ἄσθματος, ἐγχειρήσεως τοῦ καταρράκτου διὰ παρακεντήσεως κατόπιν ὀριμάνσεως διὰ κολυρίων· τοῦ πρεσβυτέρου Νικήτα Στηθάτου περὶ λειτουργίας τοῦ αὐτονόμου συμπαθητικοῦ νευρικοῦ συστήματος νευροῦντος τὰ σπλάγχνα· τοῦ μοναχοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ περὶ ἐνδοκαρδίτιδος, πρώτης μνείας ἐπιδράσεως ρευματισμοῦ ἐπὶ καρδιακῆς λειτουργίας, νόσου τοῦ Parkinson, γαστρορραγίας, δερματολογίας, οὐρολογίας, μολύνσεως τοῦ περιβάλλοντος· τοῦ Ἰωάννου, ἐπισκόπου Πρισθρυνῶν, περὶ ἐγκαίρου διαγνώσεως τοῦ καρκίνου διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν οὐρῶν καὶ περὶ σακχαρώδους διαβήτου· τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννου Χούμου περὶ ποδάγρας καὶ οὐρικής ἀρθρίτιδος· τοῦ θεολόγου Μαξίμου Πλανοῦδη περὶ διαφορικῆς διαγνωστικῆς ἐκ τῶν οὐρῶν, ἱκτέρου καὶ φρενίτιδος· τοῦ μοναχοῦ Νεοφύτου τοῦ Προδρομηνοῦ περὶ εἰσαγωγῆς νέων φαρμακευτικῶν οὐσιῶν, χρήσεως τοῦ μαγνητισμοῦ εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ καρκίνου καὶ θεμελιώσεως τῆς ὀδοντιατρικῆς ἐπιστήμης κ.ἄ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων καθίσταται προφανὴς ἡ μεγάλη ἀξία τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Διατριβῆς, ἥτις διακρίνεται διὰ τὴν ὑψηλὴν ποιοτικὴν στάθμην αὐτῆς καὶ προβάλλει τὸν ἀρτιώτατον ἐπιστημονικὸν ἐξοπλισμὸν καὶ τὰς ἐξαιρετοὺς ἐρευνητικὰς ἰκανότητας τοῦ κ. Εὐτυχιάδου. Οὗτος παρουσιάζεται γνωρίζων ἄριστα τὴν θεματολογίαν καὶ προβληματολογίαν πάντων τῶν ἐπὶ μέρους κλάδων τῆς Ἱατρικῆς Ἐπιστήμης καὶ ὢν ἐξωπλισμένος δι' ἐξαιρετοῦ ἐπιστημονικῆς καὶ ἐρευνητικῆς εὐσυνειδησίας καὶ φιλολογικῆς ἰκανότητος πρὸς

διδασκαλικὴν καὶ διονουχιστικὴν διερεύνησιν τῶν σχετικῶν πηγῶν καὶ ἀνίχνυουσιν ἀγνώστων μέχρι τοῦδε πολυτίμων στοιχείων. Τὰ προσόντα ταῦτα ἔχουν ἤδη παρουσιασθῆ ὑπὸ τοῦ κ. Εὐτυχιάδου καὶ εἰς προηγηθείσας ἐπιστημονικὰς μονογραφίας, μελέτας καὶ ἐπιστημονικὰς ἀνακοινώσεις αὐτοῦ. Ἡ λαμπρὰ προσφορά τῶν ἐργασιῶν τούτων κορυφώνεται διὰ τῆς ἐπὶ ὕψησιν Διατριβῆς του. Αὕτη, ὅπως καὶ ἐκεῖναι, συμβάλλεται τὰ μέγιστα εἰς τὴν προώθησιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς Ἐπιστήμης, ἥτις μέχρι τοῦδε, καὶ ἕνεκα τῆς παλαιότερας κατὰ τοῦ Βυζαντίου προκαταλήψεως, εἶχεν ἀγνοήσῃ ἢ παραθεωρήσῃ, ὡς μὴ ὠφέλε, τὰ ἱατρικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Ὁρθοδόξου Βυζαντίου. Ἡ Διατριβὴ τοῦ κ. Εὐτυχιάδου εἶναι νέα συμβολὴ εἰς τὴν ὅλον ἐν καὶ περισσότερο ἀναπτυσσομένην ἔρευναν πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ Βυζαντίου, ὅπερ σήμερον γενικῶς ἀναγνωρίζεται ὡς φορεὺς μοναδικοῦ καὶ ἀκτινοβόλου πολιτισμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ πάντες οἱ ἐπὶ μέρους τομεῖς, ἐν οἷς καὶ ἡ Ἱατρικὴ ἐπιστήμη, συνανεπτύσσοντο ἀρμονικῶς ὑπὸ τὴν ἐνοποιὸν ἐπίδρασιν τῆς Ὁρθοδόξου πνευματικότητος. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῆ ἡ συμβολὴ τοῦ κ. Εὐτυχιάδου εἰς τὸ νὰ ἐξαρθῆ καὶ προβληθῆ ἡ ἐνοποιὸς ἐκπολιτιστικὴ πνοὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὑπὸ τὰς στοργικὰς πτέρυγας τῆς ὁποίας οὐ μόνον ἐξέχοντες λαϊκοί, ἀλλὰ καὶ διακεκριμένοι Ἱεράρχαι, ἱερεῖς καὶ μοναχοὶ συνετέλεσαν, ὥστε καὶ ἡ τὸσον φιλόανθρωπος Ἱατρικὴ νὰ γνωρίσῃ γενικὴν ἀνθησιν καὶ εἰς πολλοὺς τομεῖς πρωτοπορικὴν ἀνάπτυξιν. Μετὰ τῆς ἐκφράσεως θερμῶν συγχαρητηρίων πρὸς τὸν συγγραφέα διὰ τὴν ἀνάδειξίν του εἰς ἐκλεκτὸν στέλεχος τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου Καθηγητοῦ κ. Σπ. Μαρκέτου ἐπιβλεπόμενον καὶ ραγδαίως ἀναπτυσσόμενον σπουδαῖον κλάδον τῆς Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς, εὐχόμεθα ὅπως ὁ κ. Εὐτυχιάδης συνεχίσῃ καρποφόρως τὴν ἴλιαν ἐπιτυχῶς ἀναληφθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ προσπάθειαν πρὸς ἀνακάλυψιν καὶ προβολὴν τῆς τεραστίας ἐθνικῆς μας κληρονομίας εἰς τὸν τομέα τῆς Ἱατρικῆς Ἐπιστήμης.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Μάρκου Α. Σιώτου, Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἡ ἐργασιὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, Ἀθήναι 1986, σελ. 575.

Ἡ σπουδαιότης τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας καὶ ἡ ἐπίδρασις τὴν ὁποίαν ἔχει ἀσκήσει αὕτη ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἐπὶ τῆς παγκοσμίου διανοήσεως, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ παρερμηνεῖαι τοῦ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπλουστάτου κειμένου τῆς, εἶναι γενικῶς γνωστὰ κυρίως ἐκ τῆς πλουσίας διεθνῶς βιβλιογραφίας. Ὁ διεξερχόμενος ὁμως τὸ ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον ὀγκῶδες σύγγραμμα τοῦ ἐγκρίτου Καθηγητοῦ τῆς Καινῆς Διαθήκης κ. Μάρκου Σιώτου, εἰς τὸ ὁποῖον διεξάγει οὕτως μίαν ἐμβριθὴ καὶ κριτικὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐν λόγῳ Ὁμιλίας, ἀποκτᾷ γνώσιν ποικίλων ἐνδιαφεροσῶν λεπτομερειῶν ἐπὶ τοῦ κειμένου καὶ τῶν προβλημάτων αὐτῆς.

Τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας διακρίνει ὁ σ. εἰς ἐπτὰ ἀνίσους χρονικὰς περιόδους, ἀποδίδων μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὴν ἐξ αὐτῶν πρώτην, τῶν ἐννέα πρώτων αἰώνων (σελ. 8). Ὁρθῶς δέ, δεδομένου ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς περιόδου ταύτης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας, φωτίζεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς γνησίας ἀποστολικῆς παραδόσεως. Σημειωτέον ὅτι παρακατιῶν καὶ δὴ ἐν σελ. 20 γράφει οὗτος ὅτι περισσότερο σοβαρά, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σχετικὴν ἔρευναν, παρουσιάζεται ἡ τελευταία περίοδος, διότι αὕτη εἶναι πολὺπλευρὸς καὶ οὐσιαστικώτερα, δημιουργῶν οὕτω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι θεωρεῖται σπουδαιοτέρα ἢ μόνον τὴν πρώτην ἀλλὰ καὶ τὴν τελευταίαν περίοδον, ἀπὸ ἄλλης βεβαίως ἀπόψεως. Ἀλλ' ἐξ ὅσων γράφει ἐν σελ. 343 γίνεται σαφές, ὅτι δὲν ἀναιρεῖ τὴν πρώτην ἄψιν του. Πρὶν ἢ χωρῆσθαι εἰς τὴν λεπτομερῆ ἱστοριοκριτικὴν του ταύτην ἔρευναν καὶ τὴν

ἀναλυτικὴν παρουσίαν τῆς ἱστορίας τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας, ἀναφέρεται εἰς τὰς κυριωτέρας προσπάθειαι αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο διεθνῶς πρὸς συγγραφὴν τοιούτου ἔργου, ὡς ἐκείναι τῶν C. Willard, J. Langley, H. Mc Arthur, W. Kissinger, K. Bey-schlag καὶ U. Berner, κρινῶν λεπτομερῶς ταύτας καὶ λαμβάνων θέσιν ἐπὶ τῆς μεθόδου καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας ἐκάστου τῶν δημοσιευθέντων σχετικῶν συγγραμμάτων.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ Α' κεφ. (Α' περίοδος) παρατηρεῖ ὁ σ. ὅτι ἡ πρώτη ἐξαγγελία τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας δέον νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς δημοσίας δράσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὀμιλεῖ δὲ διὰ «πρώτην ἐξαγγελίαν», διότι δὲν ἀποκλείει τὴν ἐπανάληψιν αὐτῆς «εἰς ἄλλον τόπον καὶ χρόνον καὶ μάλιστα ἐνώπιον νέου ἐκάστοτε ἀκροατηρίου» (σελ. 50, ὑπόσημ. 28). Ἀναφερόμενος δ' ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Ὀμιλίας εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησίαν, ἀποδεικνύει διὰ παραθέσεως πολλῶν παραλλήλων χωρίων, ὅτι ἡ Ὀμιλία αὕτη ἔχει ἐπιδράσει ἐντόνως εἰς τὰς Πράξεις, εἰς τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ τὰς Καθολικάς, ὅτι συνέβαλε σημαντικῶς εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς μεταποστολικῆς ἐκκλησίας, ὅτι ἐχρησιμοποιήθη εὐρύτατα ὑπὸ τῶν ἀντιαιρετικῶν συγγραφέων, ὑπὸ τῶν μεγάλων καττηρητῶν τῆς Ἀλεξανδρείας, τῶν μεγάλων πατέρων τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας καὶ δὴ τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ βαθύτατα ἐπηρεάσαντος πάντας τοὺς μετ' αὐτὸν Ἑλλήνας ἐρμηνευτὰς τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας, ὡς ἐπίσης καὶ ὑπὸ τῶν πρώτων Λατίνων ἐρμηνευτῶν αὐτῆς, ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ὑπὸ τῶν μετ' αὐτὸν ἐξηγητῶν.

Εἰς τὸ Β' κεφ. (Β' περίοδος) ὀμιλεῖ περὶ τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα, τὴν πλεόν σκοτεινὴν αὐτὴν περίοδον τῆς μετὰ Χριστὸν παγκοσμίου ἱστορίας καὶ τῆς μεγάλης ἠθικῆς κρίσεως, ἐμβαθύνων μὲ ἐπιτυχίαν εἰς τὴν γενομένην τότε σεισμικὴν ἀλλαγὴν, τὴν ὅποیان προεκάλεσεν «ἡ ἐκκοσμίκευσις τῆς ἐκκλησίας καὶ ὁ ἐκβαρβαρισμὸς τῶν ἀνθρωπίνων ἡθῶν» (σελ. 114). Καὶ ἐν πρώτοις ἀναφέρεται εἰς τοὺς Ἑλλήνας ἐρμηνευτὰς, εἶτα δὲ καὶ εἰς τὴν ἴλιαν πενιχράν, ὡς τὴν χαρακτηρίζει ὁ κ. Σιώτης, συμβολὴν τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς Δύσεως, τοποθετῶν εἰς τὴν πρωτεύουσαν μεταξὺ αὐτῶν θέσιν τὸν ἅγιον Φραγκίσκον τῆς Ἀσίζης, τὸν πνευματικώτερον τοῦτον ἠθικοδιδάσκαλον τῶν Μοναχῶν τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, τὸν Βοναβεντούρα, διὰ τοῦ ὁποίου παρουσιάσθησαν τὰ πρῶτα ἴχνη τῆς «διπλῆς ἠθικῆς», τῆς ἀποτελεσάσης τὴν βάσιν τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας ἐπὶ τῶν Δυτικῶν, καὶ τὸν Θωμᾶν τὸν Ἀκινάτην, καὶ τοῦ ὁποίου ἀπεκολήθη ἡ θεολογικὴ σκέψις τῆς Δύσεως ἀπὸ τὴν πατερικὴν ἐρμηνείαν.

Εἰς τὸ Γ' κεφ. (Γ' περίοδος) ἀναφέρεται εἰς τὸ ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰ. χρονικὸν διάστημα, καθ' ὃ ἐπανεντιμᾶται, τρόπον τινά, ἡ ἀξία τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας. Ἐνταῦθα ἀσχολεῖται ἐκτενῶς μὲ τὸν Λούθηρον, τὸν μόνον ἐκ τῶν ἡγετῶν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ὅστις ἠρμήνευσεν αὐτοτελῶς τὴν Ὀμιλίαν ταύτην καὶ τοῦ ὁποίου αἱ ἐρμηνευτικαὶ ἀντιλήψεις παρουσιάζουν πρωτοτυπίαν καὶ μέγα ἐνδιαφέρον (σελ. 128). Ὀμιλεῖ ὡσαύτως ἀλλὰ διὰ βραχέων καὶ περὶ τῶν Ἀναβαπτιστῶν, τοῦ Ζβιγγλίου, τοῦ Μελάγχθωνος, τοῦ Καλβίνου καὶ πολλῶν ἐκπροσώπων τοῦ κινήματος τῶν ἄκρως συντηρητικῶν ὁπαδῶν τοῦ Λουθήρου.

Εἰς τὸ Δ' κεφ. (Δ' περίοδος) παρουσιάζει μὲ ἴλιαν διαφωτιστικὸν τρόπον πρώτων μὲν τὰς ἐπιδράσεις τοῦ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰ. ἐκδηλωθέντος φιλελευθέρου προτεσταντικῆς πνεύματος, σχετικῶς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας, δι' οὗ προεβάλλετο ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡμφοσθητεῖτο ἡ ἀθθεντία τῆς Βίβλου, δεύτερον δὲ τὰς ἀντιδράσεις τῶν G. Herder καὶ I. Kant κατὰ τῶν ἐπιδράσεων τούτων. Χαρακτηρίζων δὲ τὴν ἐρμηνείαν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Ὀμιλίας κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ., σημειώνει ὅτι αὕτη παρουσιάζει ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαν εὐρύτητα καὶ ἀξιόλογον ἐπιστημονικὴν πρόοδον (σελ. 155). Καὶ ἀναφέρεται πρὸς τοῦτο εἰς ἀντιπροσωπευτικὰς τινὰς ἐργασίας κορυφαίων ἐρμηνευτῶν, ὡς τῶν A. Tholuck καὶ G. Heinrici, τῶν μεγάλων φιλοσόφων F. Schleiermacher καὶ A. Ritschl,

τῶν κατ' ἐξοχὴν ἐσχατολογικῶν ἐρμηνευτῶν J. Weiss καὶ A. Schweitzer, τῶν ὁποίων αἱ ἐργασίαι, καίτοι ἐπεκρίθησαν, ἐδημιούργησαν σταθμὸν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὁρους Ὀμιλίας, τοῦ πολυμαθοῦς θεολόγου καὶ διασήμου Καθηγητοῦ A. Harnac, τοῦ πάστορος καὶ πολιτικοῦ F. Naumann, τοῦ διδασκάλου διακεκριμένου ἐρευνητῶν H. Herrmann καὶ τοῦ ἐκ τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς «προστακτικῆς ἠθικῆς» J. Müller. Σπουδαῖα εἶναι καὶ τὰ περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ὀμιλίας εἰς τὴν λογοτεχνίαν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ., καίτοι ἡ ἐπίδρασις αὕτη ὑπῆρξε μᾶλλον περιορισμένη. Ἐνταῦθα μνημονεύεται ἡ συμβολὴ α') τοῦ διασήμου Δανοῦ ὑπαρξιακοῦ θεολόγου καὶ φιλοσόφου S. Kirkegaard, ὅστις διὰ τριῶν ἀξιολόγων ἔργων του προέβαλεν εὐρύτατα τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος Ὀμιλίαν, τὴν ὅποیان κατανοεῖ ὡς δυναμικὴν προβολὴν τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως (σελ. 186), β') τοῦ Θ. Ντοστογιέφσκι, τοῦ ποιητοῦ τῶν θλιψέων καὶ τοῦ πόνου, καὶ γ') τοῦ μεγάλου κοινωνικοῦ φιλοσόφου A. Τολστόι.

Εἰς τὸ Ε' κεφ. (Ε' περίοδος) ὁμιλεῖ διὰ τὴν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ' αἰ. μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Α' παγκοσμίου πολέμου ἐρμηνείαν τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὁρους Ὀμιλίας. Κατὰ τὴν περιόδον ταύτην ἐσυνεχίσθη ἡ ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΘ' αἰ. ἀρξαμένη ἀναζήτησις εἰς τὰ κείμενα τῆς ἰουδαϊκῆς γραμματικῆς τοῦ ὑποβάθρου τῆς Ὀμιλίας, τοῦ ραββίνου A. Ackermann ὑποστηρίζαντος ὅτι αὕτη προέρχεται ἐξ ὀλοκλήρου ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐνῶ ἐκδηλοῦται προσπάθεια ἐναρμονίσεως τοῦ πνεύματος τῆς Βίβλου πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ προσπάθεια αὕτη ἐγένετο ἐκ μέρους παραδοξολογούντων Ἀμερικανῶν, ὁπαδῶν τῆς θεωρίας τῶν κατὰ περιόδους ἰδιαιτέρων ἀποκαλύψεων τοῦ Θεοῦ (Dispensationalismus), ἡ ὅποια προεκάλεσε ζωνηρὰς συζητήσεις μεταξὺ τῶν ἐν Ἀμερικῇ Προτεσταντῶν (σελ. 228).

Εἰς τὸ ΣΤ' κεφ. (ΣΤ' περίοδος), ἀναφερόμενος ὁ σ. εἰς τὴν μεταξὺ τῶν δύο καταστρεπτικῶν παγκοσμίων πολέμων δημιουργηθεῖσαν κοινωνικὴν καὶ ἠθικὴν κρίσιν καὶ εἰς τὰς διὰ τῆς ρωσικῆς ἐπαναστάσεως κοινωνικοπολιτικὰς ἀναστατώσεις, παρουσιάζει τὰς σχετικὰς ἀντιδράσεις καὶ τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὁρους Ὀμιλίας καὶ δὴ τῶν G. Wünsch, H. Weinel καὶ O. Baumgarten, οἵτινες ἠρμήνευσαν ταύτην ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δεδομένων τῆς μεσοπολεμικῆς ἐποχῆς. Ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ περὶ τῶν πρώτων θεολόγων ἐρμηνευτῶν οἵτινες ἐφιλοδόξησαν νὰ γίνουν οἱ θεωρητικοὶ τοῦ χριστιανικοῦ σοσιαλισμοῦ διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν σοσιαλιστικῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὁρους Ὀμιλίας, περὶ ἐκείνων οἵτινες ἐστήριξαν τὴν ἐρμηνευτικὴν ἐπιχειρηματολογίαν των εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰς θέσεις τοῦ Λουθήρου σχετικῶς πρὸς τὴν ἐν λόγῳ Ὀμιλίαν, περὶ ἐκείνων οἵτινες προσεπάθησαν νὰ συμβιβάσουν τὰς διατάξεις αὐτῆς πρὸς τὰς γερμανικὰς ἐθνικοσοσιαλιστικὰς ἀρχάς, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὁποίων διετέλου, καὶ περὶ τῶν ἐντόνως ἀντιδρασάντων κατ' αὐτῶν R. Seeberg, R. Bultmann καὶ κυρίως τοῦ D. Bonhoeffer κ.ἄ. Περαιτέρω ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὁρους Ὀμιλίας ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς διαλεκτικῆς θεολογίας, ἀναφερόμενος εἰς τὸν μέγαν διαλεκτικὸν K. Barth, ὅστις ἠρμήνευσε κατὰ τὸ πνεῦμα αὐτῆς τὴν Ὀμιλίαν ταύτην ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος, τὸν Καλβινιστὴν E. Thurneysen, τὸν A. Asmussen κ.ἄλλους.

Εἶτα παρουσιάζει τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὁρους Ὀμιλίας κατὰ τὴν περιόδον ταύτην, ὁμῶν περὶ τῆς διατυπωθείσης τότε νέας ἐρμηνευτικῆς θεωρίας τῆς Formgeschichte. Τὸν ὄρον Formgeschichte ὁ κ. Σιώτωφ δὲν ἀποδίδει διὰ τοῦ «μορφοϊστορικῆς θεωρίας», ὡς ἐπεκράτησε παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ διὰ τῆς παραφράσεως αὐτοῦ «θεωρία τῆς ἱστορίας τῶν φιλολογικῶν μορφῶν» (σελ. 299). Ἀναφέρεται εἰς τοὺς πρώτους εισηγητὰς αὐτῆς M. Dibelius, ὅστις προέβαλε τὴν ἐπὶ τοῦ "Ὁρους Ὀμιλίαν ὡς τὸ ἀξιολογώτερον κείμενον τῆς Κ. Διαθήκης, καὶ R. Bultmann, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ σπουδαιότερος εισηγητὴς τῆς θεωρίας ταύτης καὶ ὁ προαγαγὼν, τρόπον τινά, τὴν καθόλου ἔρευναν τῶν εὐαγγελικῶν κειμένων, κατὰ τὴν ὁρθὴν τοῦ κ. Σιώτωφ γνώμην (σελ. 308), ἐπειδομένην εἰς σχετικὴν ἀποψίν

τοῦ E. Käsemann, τοῦ ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων μαθητῶν τοῦ Bultmann, καὶ εἰς τὸν T. Soiron, ὁ ὁποῖος εἰργάσθη ἐμβριθῶς ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος 'Ομιλίας, ἐκτιμῶν αὐτὴν «ὡς τὸ πλέον ἀξιοθαύμαστον ἐν ἐνεργείᾳ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος» (σελ. 320). Ἐν συνεχείᾳ γίνεται λόγος περὶ τῶν σχετικῶν ἀπόψεων ἄλλων κορυφαίων ἐρμηνευτῶν, ὡς οἱ P. Fiebig, J. Klausner, M. Joseph, C. Montefiore, H. Strack-P. Billerbeck καὶ τοῦ G. Dalman, οἵτινες ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Formgeschichte ὑπεστήριξαν ὅτι ἢ ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλία εἶχεν ὑπόβαθρον τὴν Ἰουδαϊκὴν γραμματικὴν, ὡς περίπου ἔπραττον πλεῖστοι Ἰουδαῖοι ἐρευνηταί. Ἐν ἰδιαιτέρᾳ δὲ παραγράφῳ προβαίνει ὁ σ. εἰς κριτικὴν θεώρησιν τῆς Ὁμιλίας ὑπὸ τοῦ H. Windisch, ὅστις ἀντιτίθεται πρὸς ὅλους τοὺς συγχρόνους τοῦ ἐρευνητάς, προκαλέσας τὴν ἔντονον κατ' αὐτοῦ ἀντίδρασίν των (σελ. 325-341).

Εἰς τὸ Ζ' κεφ. (Ζ' περίοδος) ἐξετάζεται ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου μέχρι ἡμερον. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρήχθη ἀξιόλογος σχετικὴ βιβλιογραφία, διακρινομένη εἰς τὴν ἐκλαϊκευμένην διδακτικὴν καὶ τὴν σοβαρωτέραν, τὴν ἐπιστημονικὴν. Ἡ τελευταία ἀνταποκρίνεται πλήρως, κατὰ τὸν σ., εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν νεωτέρων μεθόδων τῆς Formgeschichte, τῆς Redaktionsgeschichte καὶ τοῦ Strukturalismus (σελ. 343). Ἡ πρακτικὴ καὶ ἐποικοδομητικὴ ἐρμηνεία τῆς Ὁμιλίας εἰλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον ἐπιφανῶν Γερμανῶν θεολόγων, ὡς οἱ K. Heim καὶ H. Thielicke, καὶ ἄλλων, ἐν οἷς καὶ ὁ παγκοσμίως γνωστός Ἀμερικανὸς W. Graham. Ἐξ ἄλλου διὰ τῶν νέων ὑπομνημάτων εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίαν ἐφαρμόζεται ἐπὶ τοῦ κειμένου αὐτῆς ἡ μέθοδος τῆς Formgeschichte, πρὸς ἀναζήτησιν τῆς πρωταρχικῆς αὐτοῦ μορφῆς. Ἐνταῦθα μνημονεύεται ἡ ἐρμηνεία τοῦ A. Wilder καὶ τοῦ δίτομου ἔργου τῶν διαπρεπῶν Καθηγητῶν P. Benoit καὶ M. Boismard «Synopse des Quatre Évangiles en français», τὸ ὁποῖον ἀποκαλεῖ ὁ κ. Σιώτης «ἀξιολογώτατον» (σελ. 348). Ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ οὗτος διὰ τὴν σπουδαίαν ἐργασίαν τοῦ συντηρητικοῦ Ἀγγλοῦ C. Dodd «Gospel and Law», ἐν τῷ ὁποίῳ προβάλλεται ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας, ἐμφράζων τὴν λύπην του διότι «αἱ τόσον ἀξιόλογοι ἀντιλήψεις τοῦ Dodd δὲν ἔτυχον τῆς δεούσης προσοχῆς ὑπὸ τῶν μετ' αὐτὸν ἀσχοληθέντων ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας» (σελ. 351). Ἐξ ὧν πάντως ἐνθυμούμεθα ὁ ἀείμνηστος Καθηγητῆς Π. Μπρατιώτης ἐξεφράζετο μὲ ἐκτίμησιν πρὸς τὸ ἐν γένει ἔργον τοῦ Dodd. Ὁ κ. Σιώτης ἀναφέρεται ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας πολλῶν ἄλλων ἐρμηνευτῶν, ἐπιμέμων κυρίως εἰς ἐκεῖνας τῶν K. Beyschlag, R. Schnackenburg καὶ U. Luck (σελ. 352-368).

Περαιτέρω ἀσχολεῖται ὁ σ. μὲ τὴν ἔρευναν τῆς Ὁμιλίας ὑπὸ τὸ πρῶμα τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης καὶ τῆς ραββινικῆς παραδόσεως, ἀναφερόμενος α') εἰς τοὺς ἀξιολογωτέρους χριστιανοὺς ἐρευνητάς καὶ δὴ τοὺς H. Braun, O. Cullmann, K. Schubert, G. Molin, M. Weise κ. ἄ., οἵτινες ἠσχολήθησαν μὲ τὰς σχέσεις διδασκαλιῶν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας πρὸς ἀντιστοιχοὺς τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης, β) εἰς ραββίνους ἐρευνητάς, οἵτινες ἀναζητοῦν τὰς πηγὰς τῆς Ὁμιλίας εἰς τὰ κείμενα τοῦ ὄψιμου Ἰουδαϊσμοῦ καὶ γ') εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ ἐπιφανοῦς ἐρευνητοῦ W. Davies, ὁ ὁποῖος διαπιστώνει μεγάλην ἐπίδρασιν τῶν ἰδεῶν τῶν ὡς ἄνω χειρογράφων ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ Ὁμιλίας. Ἐπίσης ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν ἔρευναν τῶν κοπιτικῶν χειρογράφων τοῦ παρὰ τὸ Ἀσσοῦν τῆς Αἰγύπτου Nag Hammadi, ἧτις ὅμως φαίνεται ὅτι δὲν διαφωτίζει τὰ προβλήματα τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται δι' ὀλίγων ἀλλὰ λίαν διαφωτιστικῶς εἰς τὴν ἔρευναν τῶν προβλημάτων τῆς Ὁμιλίας διὰ τῶν δεδομένης τῆς μεθόδου τῆς Formgeschichte καὶ τῆς διαβοήτου θεωρίας περὶ τῆς ἀπομυθεύσεως (Entmythologisierung) τῆς K. Διαθήκης τοῦ ἤδη μνημονευθέντος καὶ γνωστοῦ διὰ τὸν ριζοσπαστικὸν φιλελευθερισμὸν του Γερμανοῦ Καθηγητοῦ R. Bultmann. Ἐνταῦθα ἐκθέτει καὶ τὰς σχετικὰς ἀπόψεις κορυφαίων μαθητῶν τοῦ Bultmann, ὡς οἱ E. Fuchs καὶ E. Käsemann, οἵτινες ἀντέδρα-

σαν ἐπιστημονικῶς κατὰ τῶν αὐθαιρέτων συμπερασμάτων τοῦ διδασκάλου των, ὡς ἐπίσης καὶ οἱ G. Bornkamm καὶ G. Barth. Εἰς ἑτέραν παράγραφον ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἐρευνητὰς ἐκείνους, οἵτινες ἐξήτασαν τὰ θέματα τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους 'Ομιλίας ἐπὶ τῇ βάσει μὲν τῶν μεθόδων τῆς ἱστορικοφιλολογικῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἱστορίας τῶν φιλολογικῶν μορφῶν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχουν ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τῶν γνωστῶν ἐρμηνευτικῶν θέσεων τοῦ Bultmann. Οὕτως ἀναλύει διὰ μακρῶν τὸ περισπούδαστον τρίτομον ἔργον τοῦ ἀξιολογωτέρου τῶν ἐρευνητῶν τούτων Βέλγου ρωμαιοκαθολικοῦ J. Dupont, ὑπὸ τὸν τίτλον «Les Béatitudes», μνημονεύων καὶ τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν ἄλλων τινῶν ἐρευνητῶν (σελ. 399-415).

‘Ο κ. Σιώτης ἀσχολεῖται ἐν συνεχείᾳ μὲ τὴν ἔρουναν τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους 'Ομιλίας διὰ τῆς λεγομένης Redaktionsgeschichte, γνωστῆς εὐρέως καὶ παρ' ἡμῖν ὡς θεωρίας τῆς «ἱστορίας τῆς συντάξεως», ἣτις ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὡς «συνέπεια καὶ συμπλήρωμα τῆς Formgeschichte» (σελ. 416), καὶ τῆς ὁποίας εἰσηγητῆς ὑπῆρξεν ὁ διάσημος μαθητῆς τοῦ Bultmann H. Conzelmann. Παρουσιάζων δὲ τὰς σχετικὰς ἐργασίας διὰ τῶν ὁποίων ἐγένοντο γενικώτεροι προσπάθειαι ἐρεύνης τοῦ συνόλου τῶν προβλημάτων τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους 'Ομιλίας διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς Redaktionsgeschichte, παραθέτει ἐν συνεχείᾳ τοὺς τίτλους καὶ βραχυτάτην ἀνάλυσιν πολλῶν ἄλλων σοβαρῶν μελετῶν — ἄνω τῶν ἑκατόν—, εἰς τὰς ὁποίας, διὰ τῆς ἰδίας πάλιν μεθόδου, τῆς Redaktionsgeschichte, ἐξετάζονται ὁμάδες χωρίων τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους 'Ομιλίας ἢ καὶ μεμονωμένα θέματα αὐτῆς. Εἰς τὸν ἐκτεταμένον τοῦτον χῶρον ἐντάσσει ὁ σ. καὶ τινὰς ἀξιολόγους ἐργασίας Ἑλλήνων ὁρθοδόξων ἐρευνητῶν καὶ δὴ τρεῖς τοῦ Γερασίου Ζαφείρη (νῦν Μητροπολίτου Περιστερίου Χρυσοστόμου), διὰ τῶν ὁποίων καταδεικνύεται ἡ ἀξία τῶν πατερικῶν βιβλικῶν παραθέσεων, καὶ μίαν τοῦ Σάββα Ἀγουρίδου ἐπὶ τῶν «Μακαρισμῶν», ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ μεταξὺ Ματθαίου καὶ Λουκᾶ ὑπάρχουσα διαφορὰ ἀποδίδεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ δευτέρου χρῆσιν ἄλλης τινὸς πηγῆς (σελ. 447-449).

Μετὰ ταῦτα προβαίνει ὁ σ. εἰς μίαν συνοπτικὴν διατύπωσιν τῶν διαπιστώσεών του ἐκ τῆς μακρᾶς ταύτης ἱστορικοκριτικῆς θεωρήσεως τῶν κατὰ καιροὺς διατυπωθειῶν ἐρμηνειῶν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος 'Ομιλίας (σελ. 486-489). Ἐν κατακλείδι παραθέτει ἐκτενεσάτην βιβλιογραφίαν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Α' παγκοσμίου πολέμου μέχρι σήμερον, περιλαμβάνουσαν ποικιλώτατα δημοσιεύματα. Πολλὰ τῶν ἔργων τούτων ἔχουν γίνεῃ γνωστὰ εἰς τὸν παρ' ἡμῖν θεολογικὸν κόσμον ἀπὸ βιβλιοκρισίας κυρίως τοῦ αἰδιμοῦ Καθηγητοῦ Π. Μπρατσιώτου, ὡς δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ ἀναδιφῶν τοὺς τόμους τῆς «Θεολογίας». Πλὴν τῆς βιβλιογραφίας ταύτης παρατίθεται καὶ ἄλλη εἰς τὸ τέλος τῶν περιόδων Γ', Δ' καὶ Ε' (σελ. 147-150. 199-217. 233-245). Οὕτω τὸ σύνολον τῶν παρατιθεμένων δημοσιευμάτων — καθ' ἡμέτερον ὑπολογισμὸν — ἀνέρχεται εἰς 2.600 καὶ πλεόν. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνει τις καὶ 50 περίπου ἑλληνικὰ καὶ ὀλίγα τινὰ ξένων ὁμοδόξων συγγραφέων, σποράδην ἀπαντῶντα.

Ἡ ὀγκώδης καὶ ἐμπεριστατωμένη αὕτη ἐργασία τοῦ κ. Σιώτου ἀποτελεῖ σπουδαίαν καὶ συστηματικὴν ἱστορικοκριτικὴν ἔρουναν, σημαντικὸν δὲ ἀλλὰ καὶ δυσχερὲς ἐπιστημονικὸν ἐγγέλημα, διότι θὰ ἀπῆτησεν, ἀσφαλῶς, διεξουχιστικὴν ἐξέτασιν καὶ τιθάσευσιν πολυμόρφου ὑλικοῦ. Συγχρόνως ἀποτελεῖ καὶ σοβαρὰν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρουναν τοῦ κειμένου τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους 'Ομιλίας, ἣτις ἔχει ἀπασχολήσει ἐντόνως τοὺς εἰδικούς, ἀναζητοῦντας τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου. Φρονοῦμεν δὲ ὅτι οὐδόλας μειοῦται τὸ κύρος τοῦ ἀξιολόγου τούτου συγγράμματος ἐὰν λεχθῆ ὅτι εἰς πολλὰ αὐτοῦ σημεῖα καὶ δὴ εἰς τὰ πρῶτα κεφάλαια ὑπάρχουν ποικίλα ἀβλεπτήματα, διὰ τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων θὰ πρέπει νὰ εὐθύνεται ὁ δαίμων τοῦ τυπογραφείου. Οὕτω π.χ. ἡ ἐν σελ. 9 ὑποσημείωσις 1 ἐπαναλαμβάνεται περιέργως ἐκ τῆς ἐν σελ. 8 ὑποσημείωσεως 1, χωρὶς νὰ ἔχη θέσιν εἰς τὴν σελ. 9. Τὸ ἐν σελ. 119 ὑποσημ. 21 χωρίον τοῦ Ζυγαδηνοῦ «Πέτραν οἰκίαν μὲν ὀνομάζει... πέτραν δὲ τὴν ἀσφά-

λειαν τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ», παρατιθέμενον οὕτως ἐκ τοῦ Migne PG 129, στήλ. 264B, διεπιστώσαμεν α') ὅτι ἔχει διαταραχθῆ ἑνταῦθα καὶ β') ὅτι ἀπαντᾷ ἐν στήλ. 276A.

Εἰς τὴν σελ. 8 ὁμιλεῖ ὁ σ. διὰ «πρῶτον μέρος» τῆς ἐργασίας καὶ διὰ «τὸν παρόντα τόμον», ἐνῶ εἰς δύο τοῦλάχιστον ἄλλα σημεία (βλ. σελ. 50 καὶ 309) ἀναφέρεται «εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς παρουσίας ἐργασίας». Δὲν ἠδυνήθημεν ὅμως νὰ εὕρωμεν τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τῆς ἐργασίας, διότι δὲν ὑπάρχει. Ἡ ἐν προκειμένῳ εὐλογος ἀπορία λύεται, νομιζόμεν, ἐκ τινος σημειώσεως τὴν ὁποίαν ἀνεγνώσαμεν ἀλλαχοῦ καὶ δὴ εἰς τὴν «Θεολογίαν» (1985, 777), καθ' ἣν τὸ κρινόμενον ἔργον, δημοσιευθὲν τμηματικῶς εἰς διάφορα Περιοδικά, ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον τόμον σχεδιαζομένης τριτόμου ἐργασίας ἐπὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Ἐνθυμούμεθα δὲ ὅτι ὁ κ. Σιώτης ἐδημοσίευσεν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐρμηνεῖαν του ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ Ὁμιλίας εἰς τὴν α' Ὁρθόδοξον Ἐπιστάσιαν». Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἀς εὐχρηθῶμεν εἰς τὸν κ. Καθηγητὴν ὑγείαν καὶ δύναμιν, διὰ νὰ δυνηθῆ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ σχέδιόν του τοῦτο, πρὸς περαιτέρω προαγωγὴν τῶν παρ' ἡμῖν βιβλικῶν σπουδῶν.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Δ ρ. Χ α ρ α μ α ν τ ᾱ, Πρεσβυτέρου, π.Θ., Ἑπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Καλύμνου, Κάλυμνος 1983, σελίδες 232.

Ἡ παροῦσα ἐργασία, ἡ ὁποία ἐντάσσεται εἰς τὸν κλάδον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἱστορίαν ἢ τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῆς Ἐκκλησίας (Λέρου καὶ) Καλύμνου, ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως (ἀπὸ μέρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου) τοῦ Ἱδρυτικοῦ πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ Τόμου, ἐπὶ Διονυσίου Ε', τὸ 1888, τῆς μητροπόλεως Λέρου καὶ Καλύμνου. Εἰς αὐτὴν ἐξετάζονται οἱ ἀρχιερατεύσαντες κατὰ σειρὰν μητροπολίται Λέρου καὶ Καλύμνου:

α') Χρῶσανθος ὁ Βυζάντιος (1888-1894), σ. 17-55. β') Ἄνθιμος Τσάτσος (1894-1895), σ. 57-88. γ') Σωφρόνιος Χρηστίδης (1895-1897), σ. 89-112. δ') Ἰωάννης Χ' Ἀποστόλου (1897-1903), σ. 113-139. ε') Γερμανὸς Θεοτοκάς (1903-1918), σ. 141-165. στ') Ἀπόστολος Καβακόπουλος (1918-1946), σ. 167-186. ζ') Ἰσιδώρος Ἀηδονόπουλος (1950-1983), σ. 187-214/220. Καὶ ἠ') Νεκτᾶριος Χατζημιχάλης (1983—), σ. 221-232.

Τὸ βιβλίον τοῦτο στηρίζεται εἰς ἐκδεδομένον καὶ ἀνέκδοτον ὑλικόν, ἢ προέλευσις τοῦ ὁποίου σημειοῦται δεόντως εἰς τὸν κατάλογον τῆς βιβλιογραφίας (σ. 9-11), ἀλλαχοῦ τοῦ κειμένου (σ. 15), ἐντὸς κειμένου, ὡς καὶ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις. Εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἀκολουθεῖται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον (μὲ μερικὰς ἐξαιρέσεις) ἡ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν ἐπωνύμων ἢ τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων. Τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καλὸν θὰ εἶναι ὅπως ἀκολουθῆ τὸ πρῶτον ὄνομα τοῦ συγγραφέως καὶ ὄχι τὸ ἐπώνυμον τούτου. Π.χ., ἀντὶ τοῦ: Γεδεῶν Ι. Μανουήλ, Γεδεῶν, Μανουήλ Ι. Εἰς μερικὰ σημεία ἐπιτελεῖται καὶ κριτικὴ ἀξιολόγησις τῶν ἐκδόσεων (σ. 25, 53, 62). Εἰς τὸ ἔργον ἐμφανίζονται ὠρισμένοι τυπογραφικαὶ ἀβλεψίαι, ὅπως εἰς τὸ ἐξώφυλλον καὶ τὰς σελίδας 7, 66, 75, 113, 187, 191, 195, 219.

Ἡ μελέτη βασικῶς ἀνάγεται εἰς τὸ συγγραφικὸν εἶδος τῆς βιογραφίας. Συνολικῶς βιογραφοῦνται ὀκτὰ ἱεράρχαι Λέρου καὶ Καλύμνου, ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ θανάτου αὐτῶν. Τὸ κέντρον βάρους μολοντι ρίπτεται εἰς τὰ ἔτη τῆς ὑπηρεσίας των εἰς τὴν (Λέρον καὶ) Κάλυμνον, δὲν παραβλέπεται καὶ ὁ προηγούμενος καὶ μεταγενέστερος βίος αὐτῶν. Εἰς κάθε βιογραφίαν παρεμβάλλονται διάφορα κείμενα, προσωπικά, τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς Πολιτείας, ὅπως ἄρθρα, χρονικά, μονογραφίαι, λόγοι, γράμματα-ἐπιστολαί, πατριαρχικὸι καὶ συνοδικὸι τόμοι, ὑπομνήματα ἐκλογῶν, πατριαρχικὰ πιττάκια, βεράτια, ἐγκύκλιοι, κ.ἄ. Μέσα εἰς τὰ γενικὰ πλαίσια τῆς βιογραφίας ἐξετάζονται ὁ βίος, ἡ δρᾶσις, τὸ ἔργον, οἱ χαρακτηρισμοὶ καὶ ἡ συγγραφικὴ προσφορὰ αὐτῶν, ἐὰν καὶ ὅπου ὑπάρχει. Ἐπὶ πλέον διὰ τῶν

βιογραφιῶν γράφεται ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας (Λέρου καὶ) Καλύμνου. Οὕτω παρουσιάζονται τὰ κυριώτερα ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ πρόσωπα, τὰ ἰδρύματα, οἱ θεσμοὶ καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς ἀπὸ τὴν ζώην μιᾶς τῶν μητροπόλεων τῆς Δωδεκανήσου. Μετὰ προσοχῆς καταρτίζονται οἱ κατάλογοι τῶν κληρικῶν τῆς Καλύμνου (ἀπὸ τοῦ 1888 καὶ ἐξῆς). Ὁ σ. σημειώνει: «Ἡ ἐργασία μου αὐτή, γιὰ τὴν ὁποία δὲν διεκδικῶ καθόλου συγγραφικούς τίτλους, εἶναι ἡ τίμια προσφορά ἐνὸς Καλύμνιου ἱερέα-ἐφημέριου πού ἀγαπᾷ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Νησιῶ του» (σ. 14).

Ἡ παρούσα ἐργασία συνιστᾷ μιαν προσφορὰν διὰ τὴν ἐπισκοπικὴν ἱστορίαν μιᾶς μητροπόλεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἰς τὰ Δωδεκάνησα. Ἀποτελεῖ παράδειγμα πρὸς μίμησιν καὶ δι' ἄλλους μελετητὰς ἢ ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων.

Διὰ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἡ ἐργασία τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Ἰ. Παπαδοπούλου, Ἡ Σύγχρονος Ἱεραρχία τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τ. Α', Ἀθήναι 1895, ἀποτελεῖ μιαν καλὴν προσπάθειαν συγγραφῆς τῆς ἐπισκοπικῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας ΚΠόλεως διὰ τὸ β' ἡμίσιον τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ἐκτοτε δὲν ἐγράφη παρομοίας φύσεως ἐργασία. Ἔχομεν βεβαίως ἐπισκοπικούς καταλόγους, καταρτισθέντας ἀπὸ μέρους ὁμογενῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ μονογραφίας, ἀναφερομένας εἰς ἐπισκοπὰς ἢ μητροπόλεις, εἰς ἄλλα παρεμφερῆ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα ἢ εἰς ἱεράρχας μ.ἀ., συνέγραψαν: οἱ Ἀθανάσιος Ἀγγελόπουλος, Μιλήτιος Αἰμιλιανός, Ἀνθίμος Ἀλεξούδης, Ἰωάννης Ἀναστασίου, Βασίλειος Ἀτέσης, Νομικὸς-Μιχαὴλ Βαπόρης, Φιλάρετος Βιτάλης, Μανουὴλ Γεδεών, Ἡλιουπόλεως Γεννάδιος, Σάραδων Γερμανός, Ἀπόστολος Γλαβίνας, Γάσος Γριτσόπουλος, Καλλίνικος Δελικάνης, Μεσημβρίας (Κώου) Ἐμμανουὴλ, Μαντινείας καὶ Κυνοῦρας Θεόκλητος, Γεράσιμος Κονιδάρης, Ἐμμανουὴλ Κωνσταντινίδης, Εὐγένιος Κωσταρίδης, Ζαχαρίας Μαθᾶς, Δημήτριος Μαυρόπουλος, Χρυσόστομος Μπούας, Βασίλειος Μυστακίδης, Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Σουηδίας Παῦλος, Ξενοφῶν Σιδερίδης, Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, Βασίλειος Στεφανίδης, Ἰάκωβος Σωφρονιάδης, Ἀθανάσιος Γ. Τσερνόγλου, Νικόλαος Τωμαδάκης, Ἰωακείμ Φορόπουλος.

Ἀλλὰ ἡ συγγραφή μιᾶς ἐπισκοπικῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας ΚΠόλεως παραμένει ἐν αἴτημα ἐπιτακτικόν, διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Εὐχομαί εἰς τὸν συγγραφέα τὴν συνέμισιν τῆς φιλοτίμου προσπάθειάς του.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Σωτηρίου Α. Βαρναλίδου, Ὁ θεσμὸς τῆς Χαριστικῆς (Δωρεᾶς) τῶν Μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη: Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 1985, σελίδες 255, μὲ ἐν σχεδιάγραμμα (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 21).

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου εἶναι ἀπόφοιτος τῆς ἱ. θεολογικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης (1968). Ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς θεολογίας ἀπὸ τὸ Ποντιφικὸν Ἰνστιτοῦτον τῶν Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τῆς Ρώμης (1968), μὲ διατριβήν: «Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος κατὰ τὸν ΙΗ' Αἰῶνα καὶ ἡ κατάργησις Αὐτῆς» (Ρώμη 1968, πολυγρ.), καὶ ἀπὸ τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1974) μὲ τὴν ἐργασίαν «Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ζωσιμᾶς (1686-1746)», Θεσσαλονίκη 1974. Εἰργάσθη εἰς τὴν σχολὴν τῆς Χάλκης (1968-1974), εἰς τὸ Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὡς ἐρευνητῆς (Μάρτιος 1975—) καὶ εἰς τὸ Τμῆμα Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου ὡς λέκτωρ (29 Ἰουνίου 1984) καὶ ἐπίκουρος καθηγητῆς (Μάιος 1985—), διδάσκων τὸ μάθημα «Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν ἄλλων πρεσβυγενῶν Πα-

τριαρχείων): Ἐπίσης, ἀπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1973-1974, διδάσκει τὴν Ἑκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ὡς ἐπισκέπτης καθηγητῆς, εἰς τὴν μεταπτυχιακὴν ΡΚαθολικὴν Σχολὴν «Ἅγιος Νικόλαος» τοῦ Μπάρι καὶ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ιδιότητα (ἀπὸ τοῦ 1982/1983) εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν «Ἅγιος Ἰωάννης» τοῦ Παλέρμου (Σικελίας) εἰς τὴν Ἱταλίαν.

Πίναξ Περιεχομένων, σ. 11-12. Ἴσως θὰ ἦσαν βοηθητικοὶ διὰ τὸν ἀναγνώστην ἕαν, κάτω ἀπὸ κάθε ἕν μέρος Α', Β' καὶ Γ', ὑπῆρχον καὶ οἱ ἀνάλογοι γενικοὶ ὑπότιτλοι.

Ἡ ἔργασία ἀνάγεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑκκλησίας (τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου), τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον καὶ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν.

Ὁ Πρόλογος (σ. 9-10) εἰσάγει τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ ἀκολουθοῦντα.

Αἱ βραχυγραφίαι (σ. 13-14) ἀναφέρονται αὐστηρῶς εἰς τὰ δημοσιεύματα, χωρὶς νὰ περιλαμβάνουν καὶ συντημῆσεις, ποὺ σχετίζονται μὲ ἀντικείμενα τεχνικῆς φύσεως καὶ συναντῶνται εἰς διάφορα μέρη τοῦ βιβλίου.

Ἡ βιβλιογραφία καταχωρίζεται εἰς ἰδιαιτέρον κεφάλαιον (σ. 15-32), ἐντὸς κειμένου, ὡς καὶ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις. Εἶναι ἐκτενὴς καὶ συνδέεται ὄχι μόνον μὲ τὰ γενικά ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς λεπτομερείας. Περιλαμβάνει κύρια δημοσιεύματα, μεταφράσεις, βιβλιοκρισίας καὶ κριτικὰς παρατηρήσεις ὑπὸ τοῦ συγγραφέως. Δι' ὠρισμένα ἔργα τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως δὲν τηρεῖται πάντοτε ἡ χρονολογικὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων (σ. 18, 21, 22).

Αἱ ὑποσημειώσεις ἀκολουθοῦν τὴν ἀνιούσαν συνεχῆ ἀρίθμωσιν δι' ὀλόκληρον τὸ βιβλίον (ἀριθμοὶ 1-645). Εἶναι πολλαί, ἐκτενεῖς (σχεδὸν πάντοτε χρήσιμοι) παρεκβάσεις καὶ ἐνίοτε συμπληρώνουν τὸ βιβλίον.

Ὁ συγγραφεὺς ἐφαρμόζει μίαν αὐστηρὰν μέθοδον ἐρεύνης καὶ ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ εἰς τὴν διάθεσίν του ὕλικου, τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων. Ἀναζητεῖ τὰ αἷτια καὶ τὰς προϋποθέσεις τῶν ἐπιθεμένων. Χρησιμοποιεῖ τὰς ὑποθέσεις-πιθανότητας, τοὺς συλλογισμοὺς, μερικὰς φορὰς δὲ τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰς ἀπαντήσεις (σ. 107, 155, 169). Εἶναι πολὺ προσεκτικὸς κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἰδιαιτέρων ἀπόψεων τῶν ἄλλων. Προβαίνει εἰς προσωπικὰς παρατηρήσεις. Συζητεῖ τὰς γνώμας αὐτῶν καὶ καταλήγει συμφωνῶν ἢ διαφωνῶν μὲ ἐκείνους, ἀκόμη καὶ μὲ ἐπιστήμονας ἐγνωσμένης ἀκαδημαϊκῆς ἐπιδόσεως. Παραθέτει τοὺς ὀρισμοὺς (συχρὰ νέους), πληροφορίας, ἐρμηνείας, μαρτυρίας, συμπληρώσεις. Ἐπιτελεῖ τὸ ἔργον τῆς ἀξιολογήσεως τῆς ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων (ἰδίως εἰς τὸ ἰδιαιτέρον κεφάλαιον, σ. 239-245). Διὰ τὸν μὴ Ἕλληνα ἀναγνώστην ἴσως θὰ ἦτο χρήσιμος καὶ ἡ εἰς μίαν τῶν ξένων ἐπιστημονικῶν γλωσσῶν παράθεσις τῶν συμπερασμάτων.

Ὁ θεσμὸς τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) «συνίσταται εἰς τὴν ἀπὸ μέρους τῆς Ἑκκλησίας ἢ τῆς Πολιτείας ὑπὸ ὄρους παροχῆν πτωχῶν καὶ ἐγκαταλειμμένων μοναστηρίων καὶ ἄλλων φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων εἰς εὐπόρους χριστιανούς, οἱ ὅποιοι ἀνελάμβανον τὴν ἐπισκευήν, τὴν συντήρησιν καὶ τὴν μέριμναν τούτων» (σ. 9). Ὁ συγγραφεὺς τοποθετεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ θεσμοῦ τούτου μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ὀρθοδοξίας (843) καὶ συγκεκριμένως τὸ ἔτος 964 (Νεαρὰ περὶ τῶν μοναστηρίων Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ). Διακρίνει μίαν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν τοῦ θεσμοῦ τούτου. «Ἐν τῷ θεσμῷ τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) ἐμφανίζονται κατὰ καιροὺς καὶ σταδιακῶς τρεῖς μορφᾶι παραχωρήσεως μοναστηρίων: ἡ πρωταρχικὴ, ἡ ἐξειλιγμένη (ἀμφότεραι νόμιμοι), καὶ ἡ ψευδοχαριστικὴ (παράνομος)» (σ. 240). Δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) εἶναι θεσμὸς φεουδαρχικὸς, διαβλέπων σημαντικὰς διαφορὰς ὡς πρὸς τὰ αἷτια τῆς γενέσεως καὶ ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν, εἰς τὸν ὅποιον ἀπέβλεπεν οὗτος, ἀντίθετα πρὸς τὴν φεουδαρχίαν.

Ὡς πρὸς τὰς σχέσεις «χαριστικῆς» καὶ «προνοίας» διερωτᾶται: «μήπως ἡ «ψευδοχαριστικὴ», ἡ ὅποια συμφωνεῖ περισσότερον μὲ αὐτὴν ταύτην τὴν «προνοίαν» παρὰ μὲ τὴν γνησίαν μορφήν τῆς «χαριστικῆς» («δωρεᾶς»), ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τῆς «προνοίας» ἢ ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίχθησαν οἱ θεσπίσαντες τὴν «προνοίαν» ἢ,

πιθανώτερον, ἔδωκεν αὐτῇ ἀφορμὴν εἰς τὴν σύλληψιν καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ θεσμοῦ τούτου» (σ. 244);

Ἄνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσιν καὶ τὴν κατάχρησιν, ποὺ ἐγένοντο εἰς βάρος τοῦ θεσμοῦ τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς), ὁ συγγραφεὺς δεικνύει τὰς θετικὰς ὀψεις καὶ τὴν χρησιμότητα αὐτοῦ κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐφαρμογῆς του. Παρατίθενται δύο παραπομπαὶ περὶ μελλοντικῶν ἐνασχολήσεων-σχεδίων: «Περὶ τοῦ θέματος τῆς «κατ' ἐπίδοσιν» παραχωρήσεως μοναστηρίων θὰ ἀσχοληθῶμεν εἰς ἄλλην μελέτην ἡμῶν» (σ. 48, ὑποσ. 44). «Κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν, τὸ θέμα τοῦτο τῆς «δωρεᾶς» τῶν κἀστρων χρῆζει συστηματικωτέρας περαιτέρω μελέτης» (σ. 167).

Συγχαίρω τὸν ἀγαπητόν μου μαθητὴν, συγγραφέα καὶ καθηγητὴν Σωτήριον Βαρναλίδην διὰ τὴν νέαν εἰδικὴν ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω θέματος ἐργασίαν του καὶ εὐχομαι καρποφόρον τὴν μετέπειτα ἀκαδημαϊκὴν αὐτοῦ σταδιοδρομίαν.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Gerasimos-Chrysostomos S. Zaphiris, Metropolitan of Gardikion, *The Pre-Gospel Texts* (The evidence of the Fathers concerning the primitive form of the Gospel Tradition and the value of Patristic Biblical quotations). Reprinted from the periodical THEOLOGIA, Athens, 1979, pp. 1-468. (A good English summary is included).

The author is presently a much respected Metropolitan of Peristerion, an urban extension of the city of Athens. He taught at Holy Cross Greek Orthodox School of Theology and is Director of the Inter-Orthodox Center of the Church of Greece.

With this volume, as well as with other numerous works, Metropolitan Chrysostomos has established himself as an accomplished and distinguished Biblical and Patristic scholar of the Church. His main thesis is that Biblical and Patristic scholars have discovered that there were variations of the New Testament texts from those which the Fathers and the ecclesiastic writers used in their multiple works (homilies, commentaries, etc.). Many scholars of great prominence have taken a negative attitude concerning the value of these Patristic variations. Fortunately enough, the author states that serious research has recently established not only the importance, but even the preeminence and the precedence of the Patristic texts, which are, to be sure, not of a uniform character. In other words, the author postulates that a sound, critical study of the New Testament texts presupposes a careful analysis of the Patristic references and quotations of the New Testament. Textual criticism needs the assistance of the Patristic tradition, yet the author is not unaware of the difficulties which the Patristic texts at hand present. The difficulties may have been derived from the memorization of texts, from the combination of verses, from a miscopying, or even from the adaptation of Semitic expressions into Hellenized Greek.

Metropolitan Chrysostomos extensively discusses the problematic of the appearance of many variations of the sacred text of the New Testament, and the efforts of the different revisions for establishing an accepted edition. Thus, the manuscripts at our disposal do not constitute a critical edition of the texts but rather an eclectic composition from different preexisting sources. The question, of course, which arises is who was the ultimate judge in correctly sorting out all these variations and revisions of the New Testament texts. The author replies that the Church

as a community was the only one in the position and authority to inform us on the authentic form of the texts which she received from the eye-witnesses of the life of Jesus Christ and which she introduced later in her catechetical task, in her liturgical life, and in the theological explications. Only the Church had the authority to use all the pre-synoptic, synoptic, and post-synoptic material in order to teach to the world the Good News for the salvation of mankind. In other words, Metropolitan Chrysostomos successfully proves that there was a pre-Gospel written tradition, as well as, a coexistent, oral tradition upon which the Fathers based their New Testament quotations. Thus he continuously uses the terms: *pre-recensional*, *para-recensional*, or *para-canonical* texts. As an example he points out that quotations from the Gospel of Matthew in St. Ignatius of Antioch have a claim to higher antiquity than the Gospel itself in its final form. Again, it has been proven that the text of Hebrews 11,4 as it has been preserved by Clement of Alexandria is more correct than the entire ancient manuscript tradition. It has been proven also by many respected Biblical scholars like M.-E. Boismard that the text of Saint John's Gospel which is preserved in the writings of the Fathers is more ancient than the text which is preserved even in the most ancient New Testament manuscripts (codices). Metropolitan Chrysostomos realizes that the New Testament text which the Fathers preserved does not always agree with today's accepted text of the New Testament; nevertheless, it expresses the liturgical, catechetical, kerygmatic, and missionary character of the early Christian community: that is to say the living tradition of the Church which existed outside the written gospels. The author correctly points to the fact that this pre-evangelical written or oral tradition has been used extensively in the liturgical life of the Church, and he reminds us that the appearance of the New Testament text as uniform, divinely inspired Scriptures was a codification of the existing tradition in the Church concerning these New Testament books. However, the Church and the Fathers never forgot the broader Biblical tradition which pre-existed and co-existed outside the New Testament canon. To prove his point, Metropolitan Chrysostomos recites New Testament quotations from St. Clement of Rome, St. Justin Martyr, and Clement of Alexandria.

In one of the most lucid chapters of the book, the author discusses extensively and painstakingly the famous Trinitarian baptismal formula of Matthew 28, 19b as it appears today in our accepted text and the text as it appears in Eusebius of Caesarea. It is astonishing to say that Eusebius knew and used three forms of the verse Matthew 28,19 or even four forms as some scholars have claimed. In any case, the third form agrees with the *textus receptus*. Which is the most ancient, the most correct, the most prevailing form? The discussion is long, and it does not behoove us to discuss it here. The conclusion, however, of Metropolitan Chrysostomos is that the Trinitarian formula of Matthew as it exists today has been preserved by the Hellenizing community of Jerusalem, and was used in its worship, teaching, preaching, and missionary work. Through this community, this *logion* has been introduced into the present text of Matthew, but the point is made by the author that the plain Christological formula as preserved by Eusebius belongs to an earlier practice and tradition of the primitive Christian Church. The Trinitarian formula which was known in the primitive Christian community was added either by St. Matthew himself, or by one of his disciples, or by one of the translators of the original Aramaic text. In other words, we do not have a new edition, but a mere union

of two *logia* of the Lord which were in circulation independently of the pre-synoptic sources. The important thing here is that the Church herself reacting against the heresies which in the meanwhile appeared and which endangered the distinction of the three persons of the Holy Trinity, adjusted the Christological formular of Matthew to the Trinitarian one. This adjustment sprung from the liturgical praxis of the early Church which is the undisputed witness of her theology: thus its canonicity is evident.

The conclusion is obvious. The Biblical passages of the Fathers witness not only to the pre-evangelical, evangelical, and para-canonical forms of the New Testament texts, but moreover they witness to the astonishing dynamic — and not static at all — factors of the evolution of the texts through the decades and centuries. No doubt some variances of the New Testament texts are due to the catechetical, kerygmatic, liturgical, dogmatic, moral, and paranetic motives. In other words, the Fathers by preserving the New Testament passages validated the form of the text which is found in the ancient papyri as well as its posterior form. Indeed therefore, their contribution is priceless, and in many ways irreplaceable.

Metropolitan Chrysostomos' book is a difficult one, but inspiring and brilliant. One cannot but admire his stylistically beautiful Greek and the flawless, constructive way in which he presents his well-proven arguments. It is indeed one of the finest books that I have ever read in this field. With his contribution he offered to us both a Biblical and Patristic study of truly scholarly dimensions as well as a work which witnesses to his own personal unshakeable faith in Jesus Christ and in His redemptive word which the Apostles and the Fathers so conscientiously preserved for us.

GEORGE S. BEBIS

Παπαβασιλείου Ἀνδρ., δ. Θ. Γυμνασιάρχου, *Ἡ ἀρχὴ τῆς Ἰνδίκτου*, Λευκωσία 1986, σσ. 20.

Ἀπὸ τὴν ὁμορφὴν καὶ πονεμένην μας Κύπρο μᾶς ἔρχεται αὐτὸ τὸ μικρὸ, ἀλλὰ χρησιμώτατο ἀνάτυπο, πού πραγματεύεται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἰνδικτο καὶ τὴς Ἰνδικτιῶνες θέματα, μ' ἕναν τρόπο ζωντανό. Μέσα σὲ λίγες σελίδες ἐξετάζονται, σ' ἕξ παραγράφοι, τ' ἀκόλουθα σχετικὰ θέματα: α) ἔννοια καὶ ὀρισμὸς τῆς Ἰνδικτιῶνος, β) πότε ἀρχικὰ ἐφαρμόστηκαν οἱ Ἰνδικτιῶνες, γ) χρῆσις τῶν Ἰνδικτιῶνων στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή, δ) εἶδη Ἰνδικτιῶνων, ε) ἀνεύρεσις ἡμερολογιακοῦ ἔτους μὲ βάσει τῆς Ἰνδικτιῶνος καὶ στ') ἡ Ἀρχὴ τῆς Ἰνδικτιῶνος στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας — μὲ γνώση τῆς εἰδικῆς βιβλιογραφίας.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Ποιήματα*. Εἰσαγωγή-Μετάφρασις: Ἰ. Α. Νικολαΐδης. Ἐκδ. συλλόγου «Ὁ Ἄπ. Παῦλος», Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 198.

Πολὺ παρήγορο καὶ ἐνθαρρυντικὸν, θὰ ἔλεγα, τὸ γεγονός, ὅτι ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς νεωτέρων θεολόγων, φιλολόγων καὶ λογοτεχνῶν ἀσχολεῖται τελευταῖα μὲ τὸ θεολογικὸν καὶ ποιητικὸν ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, — ὁ καθένας ἀπὸ τὴν πλευρὰ πού τὸν ενδιαφέρει καὶ τὸν ἀγγίζει περισσότερον. Στὸ βιβλίον τοῦ κ. Νικολαΐδης, πού εἶναι καὶ

δόκιμος ποιητής, ἔχουμε μιὰ προσωπικὴ ἀνθολόγησι ἀπὸ ποιήματα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου (συνολικὰ 55, ἀπ' τὰ ὅποια τὰ 3 δίνονται ἀποσπασματικὰ μονάχα). Αὐτὰ τὰ κομμάτια μᾶς τὰ προσφέρει ἀντικρυστά, σὲ δυὸ μορφές: στὴν ἀριστερὴ σελίδα τὸ πρωτότυπο, ὅπως ἔχει ἐκδοθεῖ στὴν Πατρολογία τοῦ Migne, καὶ στὴ δεξιὰ σελίδα τὴν δική του ποιητικὴ ἀπόδοσι τοῦ ποιήματος. Ὁ ἀναγνώστης χαίρεται καὶ τὸν κλασσικὸ λόγον τοῦ Γρηγορίου, ἀλλὰ καὶ τὸν ζωντανὸ νεοελληνικὸ, μὲ πολλὴ εὐσυνειδησία καὶ εὐαισθησία ποιητικὴ ἀρμολογημένο. Ὑπάρχει σεβασμὸς στὸ κείμενον, δίχως ἀβάρεις στὴ σύγχρονον ποιητικὴ ἔκφρασι — καὶ τὰνάπαυιν.

Ὁ κομψὸς αὐτὸς τόμος εἶναι, ἀκόμη, ὀπλισμένος καὶ μὲ μιὰ χρησιμώτατην Εἰσαγωγὴν, ὅπου ὁ φιλόλογος συγγραφέας ἐξετάζει α' τὴ ζωὴ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου (σελ. 5-12) καὶ β' τὴν ποιήσιν του (σελ. 13-29).

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Π. Α. Σινοπούλου, *Ἡ μεταφραστικὴ σιγὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὕμνογραφία*, "Αγ. Νικόλαος-Κρήτης 1986, σσ. 86.

Ὁ κ. Σινόπουλος εἶναι γνωστότατος στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους ἀπὸ τὶς μελέτες του γύρω στὴν ὕμνογραφία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ποιητικὲς μεταφράσεις τῶν ἁγιογραφικῶν ἢ καὶ ὕμνογραφικῶν κειμένων. Πρὶν ἀπὸ δώδεκα χρόνια ἡ Ἀποστολικὴ Διακονία εἶχε ἐκδώσει ἕναν τόμον μὲ ποιητικὲς ἀποδόσεις του σὲ «Κοντάκια», τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, μὲ σημαντικὰ του προλεγόμενα· καὶ πρόσφατα ἐξέδωκε πολυσέλιδον κριτικὴ παρουσίασι τῶν σχετικῶν μὲ τὸν Ματθαῖον Βλάσταρον ἔργων τοῦ ὑπογραφομένου, μὲ μιὰ πλατειὰ καὶ πολλὴ ἐνδιαφέρουσα πράγματι ἀνθολογία ἀπ' τὸ ὕμνογραφικὸν του ἔργον, δημοσιευμένο σὲ συνέχειας στὴ «Θεολογία». Στὴν παρούσα μελέτη, ποὺ σὲ μιὰ πρώτη μορφή εἶχε δοθεῖ ὡς ἀνακοίνωσι στὸ Συνέδριον, ποὺ ὀργάνωσαν παράγοντες τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, μὲ θέμα «Πρωτότυπον καὶ Μετάφρασι» (Ἀθήνα, 11-15 Δεκεμβρίου 1978), ἐξετάζει τὶς λεπτομέρειας τῆς μεταφραστικῆς σιγῆς ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν μᾶς ὕμνογραφίαν. Στηριγμένος σὲ μιὰ πλούσια εἰδικὴ βιβλιογραφία καὶ σὲ μιὰ πολύχρονον προσωπικὴν πεῖρα μεταφραστικῆς ἐργασίας, ὁ σ. προσπαθεῖ νὰ φωτίσει τὸ θέμα ἀπ' ὅλες τὶς δυνατὰς πλευρὰς καὶ νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὰ σχετικὰ ἐρωτήματα. Ὑστερ' ἀπὸ μιὰ Εἰσαγωγή (§§ α'-ε'), ὁ κ. Σινόπουλος ἐξετάζει σ' ἕνα πρῶτον κεφάλαιον (Α1-Α6) τὰ ἱστορικὰ αἰτίαι, καὶ σ' ἕνα δεῦτερον (Β1-Β5) τὰ τεχνικὰ αἰτίαι τῆς μεταφραστικῆς αὐτῆς σιγῆς στὸν τομέα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μᾶς ὕμνογραφίας. Τὴν ἔρευνα συμπληρῶνουν ἕνας περιεκτικὸς βιβλιογραφικὸς πίνακας καὶ μιὰ περίληψι στ' ἀγγλικά.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Παναγιώτου Ι. Μπούμη, Δρος Θεολογίας — Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, *Οἱ Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ Κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθήναι 1986, σσ. 239.

Ὁ Καθηγητὴς κ. Παναγιώτης Μπούμης, διὰ τῆς νέας αὐτῆς μελέτης του, ποὺ φθάνει πλέον τὸν ἀριθμὸν 40 εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν μέχρι τώρα δημοσιευμάτων του, ἐξετάζει «ποῖα ἐστὶ καὶ πόσα τῶ ἀριθμῶν» τὰ παραδεδομένα βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἐπομένως ἀσχολεῖται μὲ ἐρώτημα παλαιὸν ἀλλὰ καὶ σύγχρονον, δεδομένου ὅτι καὶ τοῦτο περιελήφθη ἤδη εἰς τὸν κατάλογον τῶν θεμάτων πρὸς συζήτησιν ὑπὸ τῆς ἀναμενομένης Πανορθοδόξου Συνόδου. Εἶναι δὲ τὸ θέμα τοῦ Κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς καίριον, διότι ἀναφέρεται σαφῶς εἰς τὸ αἶτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας καὶ ἐπομένως ἀποτελεῖ τὸ

ἐπίκεντρον τῆς προβληματικῆς τοῦ διαχριστιανικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου τῶν τελευταίων ἐτῶν.

Ὁ τίτλος τῆς μελέτης του δικαιολογεῖται, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ (σελ. 38), ἐκ τοῦ λόγου ὅτι μόνον οἱ κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων συνιστοῦν τὴν ἀλάθητον ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν, ἀρμόδιαν νὰ ὀρίσῃ τὸν Κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

Εἰς τὴν μακρὰν εἰσαγωγὴν του (σσ. 17-70) ὁ καθηγητὴς Π. Μπούμης τοποθετεῖ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν πρόβλημα καὶ διερευνᾷ τὰ κίνητρα, τὰ ὁποῖα ὑπηγόρευσαν τὸν σχηματισμὸν τοῦ Κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἀναφερόμενος παράλληλα εἰς πραγματικὰ γεγονότα τῆς ἱστορικῆς ἀναδρομῆς του. Ὁ ἴδιος διαπιστώνει ὅτι λήγοντος τοῦ Α' ἢ μεσοῦντος τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνος ἡ συγκρότησις τοῦ Κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἦτο «προῖον ἱστορικῆς ἀνάγκης» (σελ. 20), δι' ὅσους λόγους ἐκεῖ λεπτομερῶς ἀναφέρει.

Εἰς τὴν συνέχειαν παραθέτει μακρὸν κατάλογον τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν καταγραφὴν καταλόγων τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς (σσ. 21-25): Πατέρων, ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ συνόδων. Ἡ μελέτη του ὅμως περιορίζεται εἰς ὅσους κανόνες τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐπεκύρωσεν ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (692 μ.Χ.). Ἐπεξηγῶν διὰ μακρῶν τὴν προτίμησίν του αὐτῆν, ὁ Π. Μπούμης, διερευνᾷ τὸ ἐρώτημα, ποῦ ἀνατρέχει ἄλλως τε εἰς τὴν «παραδοθεῖσαν προβληματικὴν», κατὰ πόσον εἶναι ἀυθεντικὸς ἕκαστος τῶν ἐξεταζομένων κανόνων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς παρατηρουμένας μεταξὺ των διαφορὰς καὶ πρὸς τὴν στασιαζομένην θέσιν εἰς τὸν κανόνα τῶν λεγομένων δευτεροκανονικῶν, τῶν ἀναγινωσκομένων βιβλίων καὶ τῶν τεμαχίων τῆς Π. Διαθήκης. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ: «τὸ θέμα τοῦ Κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς θὰ ἀπασχολῇ τὴν Ἐκκλησίαν μέχρις ὅτου εὕρῃ ἀυθεντικὴν ἀπάντησιν ἐπ' αὐτοῦ ἡ Θεολογία. Ἡ καὶ ἀντιστρόφως θὰ ἀπασχολῇ τὴν θεολογίαν μέχρις ὅτου δώσῃ σαφῆ ἀπάντησιν ἐπ' αὐτοῦ ἡ Ἐκκλησία» (σελ. 35).

Εἶναι πάντως σαφές ὅτι τὸ θέμα χρήζει ἐκκλησιαστικῆς βάσεως καὶ τοῦτο συμμερίζεται ἀπεριφράστως ὁ συγγραφεὺς. Διότι ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ὡς ὑψίστη ἐκκλησιαστικὴ ἀυθεντία, θὰ ὀρίσῃ ποῖα βιβλία πρέπει νὰ ἀναγινώσκωνται («ἐπ' ἐκκλησίας», ἦτοι πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν Κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

Τὸ νέον τὸ ὁποῖον προσφέρει διὰ τῆς νέας αὐτῆς κοπιώδους καὶ ἐμπεριστατωμένης μελέτης του ὁ Π. Μπούμης εἶναι ἡ διαλεύκανσις τοῦ θέματος τῶν παρατηρουμένων διαφορῶν μεταξὺ τῶν Κανόνων ἐκείνων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ποῦ ἐπεκυρώθησαν ὑπὸ τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Εἶναι δὲ οἱ κανόνες οὗτοι: ὁ πε' τῶν Ἀποστολικῶν Κανόνων· ὁ ξ' κανὼν τῆς συνόδου τῆς Λαοδικείας (†360 μ.Χ.)· ὁ κδ' /λβ' κανὼν τῆς συνόδου τῆς Κερθαγῆνης (419)· ὁ κανὼν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου (†373)· ὁ κανὼν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου-Ναζιανζηνοῦ (†390) καὶ ὁ κανὼν τοῦ Ἰκονίου Ἀμφιλοχίου (†395). Τοὺς ἕξ τούτους κανόνες, ἐπικυρωθέντας ἅπαντας ὑπὸ τῆς Πενθέκτης ἐν Τρούλλῳ Συνόδου, διαπραγματεύεται ὁ συγγραφεὺς μας εἰς ἰσάριθμα κεφάλαια κατενεμημένα εἰς δύο αὐτοτελεῖ μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐργασίας του παραθέτει τοὺς συνοδικούς, εἰς δὲ τὸ δεύτερον τοὺς πατερικούς κανόνες, εἰς ἰσάριθμα αὐτοτελεῖ δι' ἕκαστον κανόνα κεφάλαια, κατὰ τὴν χρονολογικὴν των προτεραιότητα καὶ τὴν ἱστορικὴν των σειρὰν.

Ἡ διαπραγματεύσις ἕκαστου κανόνος διὰ τῆς διερευνησεως ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἀξιολογίας καὶ τοῦ κύρους αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς συμφωνίας αὐτοῦ πρὸς τὰ δεδομένα τῶν ἄλλων κανόνων ἢ τῆς δικαιολογῆσεως-κατανοήσεως τῶν παρατηρουμένων διαφορῶν, χωρεῖ ὑπὸ παγίαν κατὰ παραγράφους μέθοδον, ὁμοίμορφον, χαρακτηριστιζομένην ὡς ἀκολούθως: α') Εἰσαγωγικαὶ Παρατηρήσεις. β') Κείμενον καὶ Μετάφρασις τοῦ Κανόνος. γ') Ἐρμηνευτικαὶ Παρατηρήσεις. δ') Τελικὸν συμπέρασμα περὶ τῶν συγκεκριμένων κανονικῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἡ ὅλη αὕτη μεθοδικότης, ἡ λεπτολόγος ἐξέτασις, αἱ διασα-

φηνίσεις καὶ ἡ καθαρὰ σκέψις τοῦ Π. Μπούμης ἐξυπηρετοῦν βεβαίως τὴν συνειδητὴν ἐπιδιωξίν του νὰ εἶναι, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει: «ἡ ἐργασία του προσιτὴ εἰς τὸν μέσον ἀναγνώστην» (σελ. 67).

Ἀξιοσημείωτοι εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως μας ἀκολουθοῦμεναι ἀρχαὶ ἐρεύνης. Πολὺ πειστικά εἶναι αἱ παρατηρήσεις, ἰδικαὶ του καὶ ξένων διακεκριμένων νομικῶν, περὶ τῆς ἀκολουθοῦμένης ὑπ' αὐτοῦ κατ' ἐξοχὴν νομικῆς μεθόδου, τῆς προσκολλήσεώς του εἰς τὸ κείμενον τῶν κανόνων (κατανοήσεως, γραμματικῆς ἐρμηνείας, συσχετισμοῦ πρὸς παραλλήλους πηγὰς, ἐπιμονῆς του μέχρι τῶν λεπτομερειῶν).

Κατὰ τὴν μελέτην λέξιν πρὸς λέξιν τοῦ κειμένου τῶν ἐξ Κανόνων περὶ τῶν βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὁ Π. Μπούμης ἀνατέμνει ἐκάστην φράσιν τῶν κανόνων καὶ στόχον νὰ ἀνακαλύψῃ τὸ βαθύτερον νόημά των. Εἶναι τόσον προσεκτικὸς μελετητῆς καὶ διαθέτει τόσον ἀνεπτυγμένον γλωσσικὸν αἰσθητήριον, ὥστε εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ διορθώσῃ τὰς παρανοήσεις ἄλλων ἐρμηνευτῶν καὶ νὰ ἐπισημάνῃ εἰς πλείονας τῆς μιᾶς περιπτώσεων παραλείψεις ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν τούτων τῶν κλασσικῶν βυζαντινῶν κανονολόγων τοῦ IB' αἰῶνος (σσ. 78, 79, 95, 96, 97, 170, 119, 154, 156). Εἰς πᾶσαν πάντως περίπτωσιν λειτουργεῖ ὡς προσεκτικὸς (γραμματικὸς), μὲ πολὺ καλὴν γνῶσιν τῆς γλώσσης, ἐνῶ εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου του εἶναι προφανῆς, διὰ νὰ μεταχειρισθῶ μιαν χαρακτηριστικὴν ξένην ἔκφρασιν, «sa tournure juridique».

Ὁ ἴδιος ὁ Π. Μπούμης γράφει εἰς δύο σημεῖα τῆς μελέτης του ὅτι «οὐ μικρὸν ἐν τῷ βίῳ τὸ παραμικρὸν» (κανὼν α' Διονυσίου Ἀλεξανδρείας) καὶ ἀκόμη μᾶς διαβεβαίῳ ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν Μέγαν Βασίλειον, ὁ ὁποῖος συμβουλεῖ: «πρόσχε οὖν ἀκριβῶς τῇ Γραφῇ καὶ αὐτόθεν εὐρήσεις τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος» (ιστ' κανὼν τοῦ Μεγ. Βασιλείου). Πράγματι αὐτὰι αἱ δύο ἀρχαὶ χαρακτηρίζουσι τὴν μέθοδον ἐργασίας τῆς παρούσης μελέτης του. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων του εἶναι γνωστὸν πόσον ὁ καθηγητῆς Π. Μπούμης ἐπιμένει εἰς τὴν ὁρολογία, εἰς τὴν τῶν «ὀνομάτων ἐπίσκεψιν».

Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ ὑπογραμμισθῇ ὁ βαθύτερος ἐσωτερικὸς-ὑπαρξιακὸς σύνδεσμος τοῦ συγγραφέως πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης του. Ἀπὸ πολλὰ σημεῖα τοῦ κειμένου του διαφαίνεται τὸ χρονικὸν τῆς πνευματικῆς του ἀγωνίας, ἰδιαίτερος εἰς τὴν παράγραφον ὑπὸ τὸν τίτλον: «Διαφωτίσεις καὶ διαπιστώσεις». Ὁ συγγραφεὺς ἀποκαλύπτει ὅπως ἀφελῶς καὶ ἀνεπιτηδευτῶς τὴν πίστιν του εἰς τὸ αἰώνιον κύρος τῶν ἰ. κανόνων, τὸ δέος μὲ τὸ ὁποῖον προσεγγίζει τὸ πνευματικὸν των περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ κοινοῦ νομοθέτου καὶ ἀκόμη τὴν ἀφοσιώσιν του εἰς τὴν αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἀποφαινομένης ἐν Οἴκῳμ. Συνόδοις. Καὶ ὅλα αὐτὰ χωρὶς νὰ ὑστερῇ εἰς κριτικὸν πνεῦμα, δεδομένου ὅτι ὁ συγγραφεὺς μας σχολιάζων τὸν κδ' /λβ' κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου, ὅπου γίνεται διάκρισις μεταξὺ τῶν κανονικῶν καὶ μὴ Γραφῶν, συνιστᾷ ὅτι «θα πρέπει νὰ ἀποφεύγωμεν τὰς τοιαύτας συγχύσεις, αὐταπάτας καὶ ἀφελεῖς εὐσεβισμοῦς» (σελ. 60).

Καὶ εἰς ποῖον λοιπὸν χρήσιμον συμπέρασμα καταλήγει ὁ κ. Μπούμης; ὁ ἴδιος γράφει: «...μεταξὺ τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἐπεκυρώθησαν ὑπὸ «τῆς Πενθέκτης Οἴκουμ. Συνόδου καὶ ἀναφέρονται εἰς τὸν κανόνα τῆς Ἀγ. Γραφῆς, «ὑπάρχει μιὰ θαύμαστὴ συμφωνία, μιὰ πραγματικὴ ἁρμονία. Καὶ ἐπομένως δυνάμεθα (νὰ εἴπωμεν, ὅτι δίδεται ἀπάντησις εἰς τὸ χρονίζον πρόβλημα τοῦ κανόνος τῆς «Ἀγίας Γραφῆς».

Τοῦτο εἶναι σημαντικόν, διότι πέρα τῆς βεβαιότητος τὴν ὁποῖαν παρέχει εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς «τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» ὡς πρὸς τὸν παρ' αὐτῶν ἀποδεκτὸν Κανόνα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀναιρεῖ τὴν ἐσφαλμένην ἀποψιν ἑτεροδόξων θεολόγων, ὅτι δῆθεν ἡ Πενθέκτη Οἴκουμηνικὴ Σύνοδος ἐκύρωσε Κανόνας ἀντιμαχομένους ἀλλήλους. Ἐκ παραλλήλου ὁ καθηγητῆς Π. Μπούμης προσκομίζει σημαντικὴν προσφορὰν εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ διαλόγου

μετὰ τῶν ξένων ἐκκλησιῶν καὶ εἶναι βέβαιοι ὅτι ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά του θὰ ἐπωφεληθοῦν τόσοι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὀρθοδόξου πλευρᾶς, ὅσον καὶ οἱ ἐκ τῶν ἑτεροδόξων συνομιληταὶ τῶν «εἰς τὴν κοπιώδη προσπάθειαν ἐπιστημάνσεως ἐνὸς κανόνος καθολικῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας καὶ κοινῆς ἀποδοχῆς ἐκ μέρους τῶν Χριστιανῶν».

Θὰ ἀναμένωμεν μὲ ἐνδιαφέρον τὸν νέον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος τόμον, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ κ. Μπούμης ὑπόσχεται νὰ παρουσιάσῃ τὴν νέαν του ἐργασίαν, συνέχειαν τῆς παρουσίας, ἀναφερομένην «εἰς τοὺς ὑπολοίπους κανόνους Πατέρων καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ ὅλους γενικῶς τοὺς κανόνους τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται ἔστω καὶ ἐμμέσως εἰς τὸν κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς».

Γ. Α. ΧΩΡΑΣ

Μ. Ζ. Κ ο π ι δ ά κ η, *Τὸ Γ' Μακκαβαίων καὶ ὁ Αἰσχύλος*. Αἰσχύλειες μνήμες στὸ λεκτικὸ καὶ στὴ θεματογραφία τοῦ Γ' Μακκαβαίων, Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη (Ἄριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, παράρτημα ἀριθμὸς 31) 1982, σελ. 148, 24×17 ἐκ.

Ἡ διερεύνηση τῆς πολύπλευρης σχέσης τοῦ δευτεροκανονικοῦ βιβλίου τῆς Π.Δ. Γ' Μακκαβαίων, γραμμένου ἀπευθείας στὰ ἑλληνικά, μὲ τὸ ἔργο τοῦ Αἰσχύλου ἀποτελοῦν τὸ στόχο τῆς παραπάνω διατριβῆς. Ὁ φιλόλογος συγγραφέας τῆς μελέτης αὐτῆς, ἔχοντας διαπιστώσει τὴ δυνατότητα ποὺ δίνει τὸ ἔργο νὰ ξανασυζητηθοῦν θέματα ὅπως ἡ δραματικὴ ἱστοριογραφία, ἡ ἀσιανὴ ρητορικὴ, ὁ «ἐσχηματισμένος» τρόπος γραφῆς, ἡ «ζήλωσις» τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ ἑλληνόφωνους Ἰουδαίους, ἐπιχειρεῖ ἀκριβῶς τὴ συστηματικὴ ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους αὐτῶν θεμάτων.

Στὸ πρῶτο κεφ., ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στὸν μεγάλο λεξιλογικὸ πλοῦτο τοῦ Γ' Μακκ. — περίπου 184 ποιητικῆς καὶ σπάνιες λέξεις ποὺ δὲν ἀπαντοῦν σὲ ἄλλα κείμενα τῶν Ο' καὶ 20 ἀπ' αὐτῆς «ἄπαξ λεγόμενα» γενικῶς (βλ. σ. 11), — προχωρεῖ στὴν ἐξέταση τῆς σχέσης τοῦ βιβλίου μὲ τὴν Ἐσθῆρ, τὸ Α' καὶ Β' Μακκ. καὶ τὴν Ἐπιστολὴ Ἀριστέα. Ἡ ἐξέταση βασίζεται, ὅπως εἶναι φυσικόν, κυρίως στὴν ἀνεύρεση τῶν παραλλήλων χωρίων, δουλειὰ ποὺ δὲν εἶχε γίνῃ τόσο συστηματικὰ μέχρι τώρα καὶ ποὺ δίνει ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα. (Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ σχέση προέλευσης (;) ἐνὸς χωρίου τοῦ ἐνὸς κειμένου ἀπὸ χωρίου τοῦ ἄλλου κειμένου δὲν εἶναι καὶ τόσο ὀφθαλμοφανῆς, π.χ. Ἐσθῆρ (τῶν Ο'): 7,8 Ἀμάν δὲ ἀκούσας διετράπη τῷ προσώπῳ: Γ' Μακκ. 5,33: τῆ ὀράσει καὶ τῷ προσώπῳ συνεστάλη (βλ. σ. 17), ἢ εἶναι ἀπλῶς ἀναλογικὴ, Α' Μακκ. 5,45 ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου: Γ' Μακκ. 3,27: ἀπὸ γηραίου μέχρι ἡλικίας οὐ.) Τὸ κεφάλαιον κλείνει μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς «ἐσχηματισμένης» ἀφήγησος, τοῦ σκοποῦ τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου καὶ τοῦ χρόνου συγγραφῆς του. Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ τελευταῖον ὁ μελετητὴς καταλήγει, μὲ ἐπιφύλαξιν, σὲ συμπέρασμα ἀρκετὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ μέχρι τώρα κοινῶς γνωστὸ (συγγραφέας: Ἰουδαῖος τῆς διασπορᾶς, χρόνος συγγραφῆς, 1. αἰ. π.Χ./1. αἰ. μ.Χ.): «τὸ ἔργο θὰ πρέπει νὰ γράφηται γύρω στὰ 40 μ.Χ., λίγο καιρὸ δηλ. πρὶν ἀπὸ τὴν δολοφονία τοῦ Γάϊου, ἀπὸ κάποιον Ἰουδαῖον ἢ καὶ προσήλυτον (ἑλληνικῆς πιθανὸν καταγωγῆς) ὁ ὁποῖος ἴσως νὰ ζοῦσε στὴ Ρώμῃ, ὅπου ὑπῆρχε μιὰ ἀκμάζουσα ἐβραϊκὴ παροικία, ἐν μέρει ἑλληνόφωνη» (βλ. σ. 33).

Στὸ δεύτερον κεφ. (σσ. 35-51) ὁ ἐρευνητὴς πιστοποιεῖ, ὕστερα ἀπὸ ἐπίμονη διερεύνηση τῶν κειμένων, τὰ λεκτικὰ καὶ θεματικὰ δάνεια τοῦ Γ' Μακκ. ἀπὸ τὸν Αἰσχύλον.

Τὸ τρίτον κεφ. (σσ. 52-64) εἶναι ἀφιερωμένον εἰδικὰ στὴν ἐξέταση τῶν σχέσεων τῆς προσευχῆς τοῦ Ἐλεαζάρου (Γ' Μακκ. 6,1-15) μὲ τὸ ὕφος τοῦ Αἰσχύλου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνίχνευση παραλλήλων (στὸ αἰσχύλειον ἔργο καὶ τὸ Γ' Μακκ.) θεολογικῶν προτύπων.

Στὸ τέταρτο κεφ. (σσ. 65-73) ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης, βασιζόμενος σὲ γερῇ γνώσει τῶν αἰσχυλικῶν κειμένων καὶ τῶν φιλολογικῶν του προβλημάτων, συζητᾷ τέτοια προβλήματα 9 χωρίων σὲ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου ('Α γ α μ. 479-482, Ε ὕ μ ε ν. 103-105, Π έ ρ σ. 426-427, 444, Π ρ ο μ. Δ ε σ μ. 6. 680-681, Α ἰ σ χ. ἀπ'. 702M) παρ' ὄλο πού τὸ κείμενο τοῦ Γ' Μ α κ κ. δὲν περιέχει ὕλικὸ ἔμμεσης παράδοσης τοῦ αἰσχυλικοῦ κειμένου.

Στὸ πέμπτο κεφ. (σσ. 74-85) ὁ ἐρευνητῆς ἀναφέρεται στὸ διαδοδομένο φαινόμενο τῆς «ζηλώσεως» τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἀπὸ ἄλλους Ἰουδαίους ἢ Ἰουδαϊκὰ κείμενα τοῦ μετακλασσικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου (π.χ. «Σ ο φ ἰ α Σ ο λ ο μ ὠ ν τ ο ς», 'Εζκειήλ, Ἰσως «'Ι ὠ β» κἄ.). Κατὰ τὴν ἀποψη μάλιστα τοῦ συγγραφέα ἡ ζήλωσις «τοῦ Αἰσχύλου δὲν ἀρκεῖται μόνο στὰ θεματικὰ ἢ λεκτικὰ δάνεια ἢ σὲ μιὰ «Gesamtatmosphäre» τῶν βιβλικῶν κειμένων καὶ τοῦ Αἰσχύλου, ἀλλὰ Ἰσως προχωρᾷ σὲ συμπτώσεις στὴν εἰκονοποιία καὶ στὴ σύλληψη τῶν μεταφορῶν, πού ἀφήνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς παράλληλης πορείας στὴ σκέψη καὶ στὴν ἔκφραση» (βλ. σ. 81). Ὡς παραδείγματα ἀνιχνεύονται 12 χωρία ἀπ' ὅλη τὴν Π.Δ. τῶν Ο' μὲ τὰ παράλληλά τους ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο. Πολὺ σωστὰ παρατηρεῖται, ὅτι σημαντικὸς λόγος, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους, γι' αὐτὴ τὴν προτίμησιν στὸν Αἰσχύλο θὰ πρέπει ν' ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ποιητῆς εἶναι ὁ «θεολογικώτερος» ἀπὸ τοὺς τραγικούς.

Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ βιβλιογραφία, πίνακες χωρίων καὶ λέξεων καὶ περίληψη στὰ γαλλικά.

Τέλος, στὰ προτερήματα τοῦ βιβλίου ἐπιβάλλεται νὰ συγκαταριθμηθοῦν ἡ συστηματικὴ ἀποφυγὴ κάθε περιττολογίας, ἡ πληρότητα τῆς διαπραγμάτευσης, ἡ καθαρότητα καὶ ἀπλότητα τοῦ ὕφους (ἀποτέλεσμα τῆς καλῆς γνώσεως τοῦ ὕλικου) καὶ ἡ ἀψογὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου.

ΕΥΘ. Κ. ΛΙΤΣΑΣ